

Raymond Bloch

Etruscii

66

CORINT

Redactor:
Antonia Kacsó

Tehnoredactare computerizată:
Corina Roncea

Coperta:
Walter Riess

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BLOCH, RAYMOND

Etrusci / Raymond Bloch; trad.: Florica Mihuț. - București:
Corint, 2004

ISBN 973-653-585-1

I. Mihuț, Florica (trad.)

008(375)

94(375)

Raymond Bloch
LES ÉTRUSQUES
© Presses Universitaires de France, 1993

Toate drepturile asupra acestei versiuni în limba română
sunt rezervate Editurii CORINT, parte componentă a
GRUPULUI EDITORIAL CORINT

ISBN: 973-653-585-1

Format: 16/54 x 84. Coli tipo: 8

RAYMOND BLOCH

ETRUSCII

Traducere, note și prefață: Florica Mihuț

CORINT
București, 2004

L'art et la civilisation étrusques, col. „Civilisations d'Hier et d'Aujourd'hui", Plon, 1955.

Le mystère étrusque, col. „Portraits de l'histoire", Club français du livre, 1956, a cărei traducere, revăzută și adăugită, a apărut sub titlul *The Etruscans*, în colecția „Ancient Peoples and Places", Londra, Thames and Hudson, 1958.

Les Origines de Rome, Club français du livre, Paris, 1959, a cărei traducere, revăzută și adăugită, a apărut sub titlul *The Origins of Rome*, în colecția „Ancient Peoples and Places", Londra, Thames and Hudson, 1960.

L'art étrusque, Paris, Plon-Silvana, 1959.

Les Prodiges dans l'Antiquité classique (Grèce, Etrurie et Rome), în col. „Mythes et Religions", Paris, PUF, 1963.

Tite-Live et les premiers siècles de Rome, Paris, Les Belles-Lettres, 1965.

Recherches archéologiques en territoire volsinien, Paris, BEFAR, vol. 220, 1972.

„L'état actuel des études étruscologiques", în *Aufstieg und Niedergang der antiken Welt*, I, Berlin-New York, 1972, pp. 12-22.

(în colaborare) *Recherches sur les religions de l'Italie antique*, Geneva, Droz, 1976.

(în colaborare) *Recherches sur les religions de l'Antiquité classique*, Geneva, Droz, 1985.

La Divination dans l'Antiquité, col. „Que sais-je?", Paris, PUF, 1984.

(în colaborare) *D'Héraklès à Poséidon. Mythologie et proto-histoire*, Geneva, Droz, 1985.

PREFAȚĂ

Civilizația etruscă suscită, de mai bine de patru secole și în egală măsură, interesul amatorilor și al oamenilor de știință prin caracterul său complex, dar mai ales prin aura de mister pe care o dă orice cunoaștere parțială sau o lipsă de cunoaștere. Imposibilitatea înțelegerii totale a limbii pe care au folosit-o locuitorii provinciei numită azi Toscana (tocmai de la numele de tusci, dat de către romani etruscilor), ca și impreciziile legate de originile acestui popor constituie cauza esențială a acestui mister. Cititorul român este nevoit, în general, să apeleze la lucrările editate în afara spațiului nostru de cultură pentru a lua cunoștință de toate aceste aspecte. Puține sunt traduceri despre istoria și cultura poporului etrusc. Practic, cele mai importante sunt traducerea din 1985 a operei lui George Dennis, arheologul amator din veacul al XIX-lea, despre Civilizația etruscă și cea, din 1966, a lui R. Bloch, a lucrării apărută inițial în limba engleză, în 1958, și intitulată The Etruscans. Se cuvine totuși amintit efortul de integrare a fenomenului etrusc în cadrul civilizațiilor fierului din spațiul mediteranean-oriental, realizat cu o înaltă ținută științifică de către regretata prof. dr. Ligia Bârză, de curând dispărută dintre noi, în paginile cursurilor universitare recent tipărite. Acest efort, însă, se adresează mai puțin publicului neavizat. Iată de ce prezentul demers al Editurii Corint este o dată în plus mai meritoriu, și el vine să contribuie la umplerea unui spațiu sărac în publicații.

Sinteza profesorului R. Bloch, pe care o oferim acum cititorilor români, este o actualizare a ediției din 1954, care valorifică ultimele activități de cercetare istorică și lingvistică privitoare la originile poporului etrusc, la limba lui și la civilizația pe care a durat-o în centrul peninsulei Italia între veacurile VIII–V î.Hr.

Expunerea celor mai importante teorii despre rădăcinile etruscilor, trei la număr, dintre care două sunt moșteniri ale Antichității, prilejuiește autorului creionarea dificultăților care se ivesc în legătură cu acest aspect. Dar, fie că etruscii din Italia sunt urmașii lidienilor plecați pe calea apelor de acasă, în urma unor constrângeri (în speță, o „mare foamete”, potrivit mărturiei lui Herodot), fie că sunt locuitori „foarte vechi” ai peninsulei (dacă dăm crezare lui Dionysios din Halicarnas), sau, în fine, sunt veniți prin nordul cizmei italice, așa cum o doresc unii dintre istoricii moderni, importantă rămâne istoria pe care ei au avut-o și raporturile cu vecinii lor din Italia sau cu alte populații extra-italice (cartaginezii, grecii din Grecia propriu-zisă). Faptul de a se fi extins, printr-un control politic destul de lax, înspre nord — până la poalele Munților Alpi, înspre sud — până în Campania, a permis etruscilor desfășurarea unui amplu comerț, atât cu produse proprii cât și cu artefacte grecești (ca intermediari). Cea mai mare influență de ordin politic și militar s-a manifestat asupra poporului ce le-a distrus independența. Este vorba de romani care, pe lângă faptul că au beneficiat de o conducere efectiv etruscă (după tradiție, ultimii trei regi ai Romei sunt de origine etruscă), au păstrat structuri de organizare și elemente de simbolistică a puterii (fasciile, de exemplu) proprii celor pe care cu mândrie aveau să-i îngenuncheze o dată cu cucerirea celebrei cetăți Veii, de către nu mai puțin vestitul Furius Camillus, în 396 î.Hr. Și dacă modalitatea proprie

de gândire a „statului” etrusc, pe principii federative, cu relații unionale slabe, manifestate doar la nivel religios, nu a putut unifica durabil spațiile ocupate ale peninsulei, romanii vor purcede la o cucerire mai sistematică (deși perioadele de recul militar și chiar de extrem pericol, nu lipsesc, în tot cursul republicii romane) a Italiei. Procesul este unul anevoios și îndelungat și nu se va încheia mai devreme de secolul I î.Hr. Dar în acest moment etruscii nu mai reprezentau decât o categorie de „aliați supuși” și o „curiozitate” pentru puterea de înțelegere a anticarilor romani.

Cea mai dificilă problemă, expusă detaliat în capitolul al III-lea, este cea privind limba și scrierea etruscă. Progresele cercetărilor, în acest domeniu, nu sunt puține. Ele se raportează la caracterul alfabetic al scrierii utilizate de etrusci, la fonetică, la anumite aspecte de morfologie (substantivul, în parte; verbul, numeralul). Greutatea înaintării cunoașterii în acest sector este dată de caracterul particular al documentației de care dispunem (numai surse epigrafice, uneori foarte scurte și monotone — fiind epitafuri, și doar o singură mărturie scrisă pe bandajele unei mumii păstrate azi în Muzeul de la Zagreb) și, mai ales, de lipsa unui text bilingv, care să permită (ca în cazul limbii transcrisă pe hieroglifile egiptene) pătrunderea mai completă a sensului cuvintelor acestei limbi. Chiar dacă speranțele nu trebuie să dispară, după cum susține R. Bloch, ale cărui competențe filologice sunt demne de remarcat, se impune totuși, fără putință de tăgadă, acceptarea faptului că doar o descoperire cu caracter senzațional poate scoate din impas înaintarea cercetării de tip filologic.

Senzaționalul privind lumea etruscilor s-a născut inițial datorită extraordinarei diferențe dintre vestigiile de

suprafață (absolut nespectaculoase, în bună parte, din pricina caracterului lor degradat) și cele subterane, oferite de mormintele tip cameră, al căror inventar rivalizează, într-o anumită măsură, cu cel al mormintelor egiptene. Bogăția unora dintre aceste sălașuri funerare i-a uimit într-atât pe primii privitori, dar și pe cei ce le-au urmat, încât s-a creat o adevărată „etruscomanie” și o dorință de excavare a solului Toscanei, care au necesitat luarea de măsuri restrictive și uneori punitive. O lume vie, cu personaje care benchetuiesc, dansează, practică diferite jocuri, apare uluitor în frescele de pe pereții mormintelor. O gamă extrem de largă de obiecte însoțesc defuncții a căror concepție despre lumea de dincolo trimite la arii culturale orientale.

De altfel, un alt capitol, destul de fertil în privința multiplicării semnelor de întrebare, este acela al asemănărilor, uneori al similitudinilor cu spații de cultură orientală, problematică pe care autorul o atinge în punctele sale inițiale. Domeniul religios nu numai că reprezintă indicatorul unei mentalități, dar este, în mod implacabil (alături de creația artistică), terenul principal de reflexie a unei evoluții economico-politice care a avut un destin nu tocmai fericit.

Frazele scurte și precise, sau dimpotrivă elaborate și pline de nuanțări complexe, uneori descrieri picturale și chiar întâmplări anecdotice dau contur unei lumi nu tocmai familiare nouă, unei lumi care știa ca nimeni alta, în spațiul european, să intre în dialog cu divinitatea, prin știința haruspicii. Este un univers bine precizat, susținut în permanență de o bază documentară consistentă, pe care lectura acestor pagini îl face accesibil oricui dorește să afle aspecte ale existenței istorice a etruscilor.

Florica Mihuț

ORIGINILE POPORULUI ETRUSC

Italia își deschide târziu porțile spre civilizație. Nimic nu corespunde, pe solul ei, progresului strălucitor și precoc al civilizațiilor orientale. Marile evenimente care marchează trecutul cel mai îndepărtat al peninsulei sunt apariția tehnicii bronzului, în mileniul al II-lea î.Hr., și a tehnicii fierului, la începutul primului mileniu î.Hr. Ambele tehnici au fost aduse succesiv de valurile de invadatori, veniți din nord și din est și vorbind graiuri indo-europene. Dar împărțirea de-a lungul peninsulei, trasată de lanțul Apeninilor, avea să determine un particularism al diferitelor regiuni care s-a făcut simțit în întreaga sa istorie. Nu există, în nici un moment, vreun paralelism în dezvoltarea culturală a diverselor provincii italice și acest fapt rămâne perceptibil până în zilele noastre. Problematika cercetărilor de preistorie și de protoistorie a constituit subiectul celui de-al VI-lea Congres Internațional al Științelor preistorice și protoistorice, care s-a ținut, la Roma, în august 1962. De aceea, trimitem la consultarea rezultatelor acestor dezbateri.

Debutul primului mileniu a cunoscut, în anumite regiuni, și începutul unei evoluții decisive. Se poate observa, înainte de toate, nașterea și dezvoltarea unei civilizații, care a fost numită, convențional, vilanoviană, după numele cetății din apropierea orașului Bologna, Villanova¹. În

¹ Cf. volumul colectiv care a comemorat centenarul descoperirii Villanovei și intitulat *Civiltà del Ferro*, Bologna, 1960. (n.a.)

preajma acestui oraș a fost descoperită o necropolă caracterizată prin ritul incinerăției. Mormintele au formă de puț, cenușa morților este depusă în urne din lut, de formă biconică. Punctul de început al acestei civilizații a fierului este coasta tireniană, între Tarquinia și Vulci, dar ea se răspândește amplu, înspre nord, până la Bologna, înspre sud, până la Munții Albani. În zonele latine, urna funerară prezintă aspectul de urnă-cabană, după modelul locuințelor celor vii.

Populațiile italice care ne sunt puse în evidență, într-o epocă destul de târzie, prin vestigiile lor materiale și prin scrierea lor, ocupau încă de atunci regiunile unde le vom vedea mai târziu. Limbile lor erau, bineînțeles, deja constituite, ca limbi indo-europene și, în mod curios, înrudite cu celtica. Cele pe care le cunoaștem mai bine sunt latina, vorbită pe cursul inferior al Tibrului, osca și umbriana, strâns înrudite, vorbite în sudul și, respectiv, în nordul Latium-ului. Un ansamblu complex de populații, denumite umbro-sabelice, ocupau cea mai mare parte a peninsulei.

Aceasta era situația Italiei, în mersul ei lent spre progres, în momentul în care se vor produce două evenimente de o importanță capitală: sosirea² primilor greci pe

² Cel mai bine cunoscut fenomen de colonizare este cel modern, în care indivizi sau familii pleacă, pe cont propriu, în căutare de țărâmură care să le ofere mijloace de trai. Spre deosebire de acest tip de colonizare, care abia în a doua fază este urmat de o decizie de organizare la nivel statal, colonizarea greacă are un aspect organizat de la început. Din motive diferite (economice, dar și socio-politice) cetățenii unui oraș grec (care va deveni metropolă, oraș-mamă) vor hotărî împreună care parte dintre ei vor pleca, sub conducerea unui personaj numit *oikistes*, pentru a întemeia o altă cetate, colonia (fenomen comparat cu roirea albinelor, chiar de către grecii înșiși). Coloniștii iau cu ei un pumn de pământ din orașul de baștină și foc din vatra cetății, consultându-se totodată voința zeilor (cel mai des se apelează la oracolul lui Apollo de la Delfi). Pe locul unde aceștia se vor stabili sunt trasate

coasta meridională a cizmei italiice și în Sicilia, și nașterea și dezvoltarea civilizației etrusce în Toscana. Primele colonii grecești au fost întemeiate către anul 750, dar abia o jumătate de secol mai târziu apar, în regiunea Toscanei, primele forme ale activității meșteșugărești și ale artei etrusce propriu-zise. Cele două tipuri de civilizație care se vor implanta și se vor dezvolta pe solul italic, una în sudul peninsulei, cealaltă în chiar centrul ei, prezintă caracteristici infinit mai evolute decât cele ale populațiilor italiice, încă semibarbare la acea dată, și prezența lor va avea o influență decisivă asupra acestor din urmă teritorii. În ceea ce privește destinul regiunii *Magna Graecia*, nu există o interpretare unitară asupra datei exacte a înființării uneia sau alteia dintre cetăți, dar, în ansamblu, originea și viața grecilor vestici nu pune serioase probleme de interpretare. Nu același lucru se întâmplă și cu Etruria.

În spațiul occidental, civilizația etruscă prezintă o serie de trăsături care îi conferă o poziție aparte și îi imprimă o fizionomie particulară. Viața și arta acestui popor oferă o imagine pe care nu o întâlnim în regiunile dimprejurul Italiei sau în spațiile învecinate, iar limba etruscă rămâne izolată în mijlocul seriei de idiomuri italiice antice. Acest sentiment de singularitate și, uneori, de bizazerie nu

zonele pe care urmează să fie ridicate lăcașurile sfinte și piața publică, iar restul pământului este distribuit între coloniști. Între metropolă și colonie se păstrează, cel puțin în prima etapă, relații strânse, de ordin politic și cultural-religios. Au existat două tipuri de colonii grecești. Cele cu caracter agrar — *apoikiai*, și cele care funcționau mai cu seamă ca și contoare comerciale — *emporía*. Cele mai importante direcții de colonizare a grecilor au fost înspre nord-est, prin strămtori, până pe coastele Mării Negre, și spre vest, pe coastele sudice ale Italiei și în Sicilia. Numărul mare de cetăți întemeiate în bazinul central-vestic mediteranean a făcut ca regiunea sud-italică și siciliană să se numească *Magna Graecia* - Grecia Mare. (n.tr.)

încetează de a-l încerca pe călătorul care parcurge cu curiozitate siturile pitorești din vechea Etrurie, ca și pe savantul care se apleacă asupra trecutului acestui popor. În fond, este legitimă această mirare? Antichitatea avea deja această impresie și, într-o Romă care-i moștenise, totuși, anumite practici, poporul etrusc părea deja să constituie o entitate bine diferențiată și suscita curiozitatea anticarilor.

Erudiții timpurilor moderne nu l-au privit cu alți ochi. Și de secole ei insistă, fără încetare, asupra unor întrebări care nu au menirea de a satisface și de a preciza, în anumite aspecte esențiale, vanitatea eforturilor lor. Aceste eșecuri nu-i descurajează, totuși, nici pe amatori, nici pe cercetători, căci nimic nu atrage spiritul uman, avid de a lupta contra necunoscutului, ca problemele încă pline de enigme și de mistere. De aceea, nu vom mai trece în revistă lucrările fanteziste sau serioase care au fost consacrate acestei probleme privind originile acestui popor³.

Cu toate acestea, tradiția antică pare aproape unanimă în această privință. Potrivit anticilor, etruscii proveneau din Lidia și printr-o migrare pe calea apei au venit de timpuriu pe coastele occidentale ale Italiei. Herodot ne transmite detaliile acestei versiuni într-un pasaj celebru din *Istoriile* sale (I, 94) și aproape toți scriitorii greci sau romani, care vorbesc despre etrusci, acceptă pe de-a-ntregul varianta „părintelui istoriei”. O foamete severă îi lovise pe lidieni, în vremea regelui Atys, fiul lui Manes. Cum nici un remediu nu se dovedise eficace contra acestui flagel, regele a luat o decizie extremă. El rămâne în țara sa cu jumătate

³ Autorul folosește adesea apelativul de *toscans* (toscani) pentru a-i desemna pe etrusci; pentru a nu exista nici o confuzie cu italienii de azi din Toscana, am optat pentru termenul de „etrusci”. (n.tr.)

dintre supușii săi, dar pe cealaltă jumătate o trimite în necunoscut, sub conducerea fiului său, Tyrrhenos. O flotă este formată la Smirna pentru grupul emigranților, care se îndreaptă spre Occident, pe calea apelor. După o îndelungată călătorie, ei sosesc în Italia, în regiunea umbrienilor, printre care se instalează, schimbându-și numele de lideni cu unul derivat de la numele conducătorului lor, numindu-se de atunci tirenieni. De aici se trage, la rândul ei, și denumirea mării pe ale cărei coaste au debarcat. Dacă analizăm cronologia lui Herodot, migrarea ar fi avut loc în secolul al XIII-lea î.Hr.

Herodot scria spre mijlocul secolului al V-lea î.Hr. Mărturiile antice care ne-au parvenit și care conțin același punct de vedere, sunt mult mai târzii. Aproape toți istoricii greci, apoi romani, prozatori sau poeți, sunt unanimi în a recunoaște originea lidiană a etruscilor pe care le-o atribuie Herodot. Mulți dintre ei, fără îndoială, îl folosesc ca izvor. Cvasiunanimitatea lor nu încetează a fi impresionantă. Titus Livius⁴ (V, 33) susține, cu sobrietate și cu obișnuita sa tărie, că imperiul etruscilor s-a dezvoltat între *tuscum mare*, marea datorându-și numele chiar acestei populații, și Marea Adriatică. Vergiliu⁵, Horațiu⁶ și

⁴ Titus Livius (c. 59 î.Hr–19 d.Hr.), originar din Patavia, azi Padova, se mută la Roma după bătălia de la Actium (31 î.Hr.). A scris o lucrare monumentală (anticii vorbesc de 150 de cărți) despre originile și evoluția istorică a Romei, intitulată *De la fundarea Romei — Ab Urbe Condita*, din care nu s-au păstrat decât 35 de cărți și câteva rezumate. (n.tr.)

⁵ Vergiliu (c. 70–19 î.Hr.), originar din regiunea Mantua de azi, a compus *Bucolicele*, *Georgicele* și, cea mai importantă operă a sa, *Eneida*, despre formarea Romei. (n.tr.)

⁶ Horațiu (65–8 î.Hr.), fiu al unui libert din micul oraș sud-italic Venusia, scrie *Ode*, *Epode*, *Satire*. (n.tr.)

Ovidiu⁷ îi desemnau frecvent pe etrusci cu numele de lidi-
eni. În timpul domniei lui Tiberiu⁸, o delegație a locuitorilor
din Sardes, care se luptau pentru a primi onoarea de a
ridica un templu în cinstea împăratului și a mamei sale
Livia, citește în fața senatului un decret din Etruria, numin-
du-se frați ai etruscilor, făcând apel la originea lor comună.
Tacit ne-a păstrat amintirea acestui episod singular și
semnificativ (*Anale*, IV, 55)⁹. În a sa *Consolație pentru
Helvia*, Seneca, exilat în Corsica, la începutul domniei lui
Claudiu, evocă, pentru a calma suferința maternă, soarta
unor popoare întregi care și-au schimbat locul de trai.
Videbis gentes populosque universos mutasse sedem
(VII, 1). Printre numeroasele exemple de astfel de migrații
masive, scriitorul exilat nu omite să-l citeze pe acela al
etruscilor, *Tuscos Asia sibi vindicat*, Asia revendică pater-
nitatea tuscilor (adică a etruscilor).

Există o singură voce discordantă în acest concert de
opinii, aceea a retorului grec care trăia la Roma, în vremea
lui August, Dionysios din Halicarnas. În prima carte a

⁷ Ovidiu (43 î.Hr.–17 d.Hr.), fiu al unei familii nobile de cavaleri, s-a
născut la Sulmo, azi Sulmona, și a compus, printre altele, *Metamor-
fozele*, *Fastele* (un calendar religios al Romei pe primele șase luni ale
anului), iar în timpul exilului său de la Tomis, azi Constanța, poemele
Tristele și *Ponticele*. (n.tr.)

⁸ Tiberiu este fiul adoptiv al lui August și fiu al Liviei; va domni la
Roma, ca primul reprezentant al dinastiei Iulia-Claudia, între 14–37 d.Hr.
(n.tr.)

⁹ Tacit, *Anale*, IV, 55: „Tiberiu ascultă timp de mai multe zile dele-
gații Asiei, discutând între dânsii în care cetate să fie înălțat templul lui.
Unsprezece orașe se luau la întrecere între ele, cu aceeași ambiție,
însă cu mijloace diferite. [...] fiecare vorbea de vechimea neamului său,
de devotamentul arătat față de poporul roman [...]. Solii cetății Sardes
dădură citire unui decret al Etruriei, numindu-i pe etrusci rude ale lor de
sânge. Tyrrhenos și Lydos, fiii regelui Atys, au împărțit între ei poporul
din pricina înmulțirii lui...” (n.tr.)

operei sale, acest autor pune problema originii etruscilor (I, 27–30). El trimite la autoritatea unui istoric grec, care a trăit după Herodot, Hellanicos din Mytilene. Potrivit acestuia din urmă, etruscii proveneau dintr-un grup de pelasgi¹⁰ care ar fi debarcat, de fapt, în apele golfului Adriaticii, apoi s-ar fi stabilit, traversând peninsula, în Toscana. Dionysios reproduce și versiunea tradițională a lui Herodot, dar critică opiniile înaintașilor lui. El constată¹¹ că etruscii sunt un popor foarte vechi, limba și moravurile lor îi îndepărtează de toate celelalte populații cunoscute, așadar, se cuvine să fie conchisă cu justete autohtonía lor.

În timpurile moderne, disputa a fost reluată în jurul acestor două opinii contradictorii, originea orientală sau autohtonía etruscilor. Dar imaginația, totdeauna fecundă, a cercetătorilor a găsit cu cale să propună și o a treia soluție, necunoscută de antici, potrivit căreia etruscii, ca toți ceilalți invadatori indo-europeni în peninsulă, au descins din nord. În pofida incontestabilei valori a anumitor erudiți care s-au pronunțat în favoarea acestei teze, slaba documentare a ei pare evidentă și se cuvine, mai înainte de toate, să se purceadă la o decantare a discuțiilor. În plus, este o situație ieșită din comun prin faptul că istoricii moderni trebuie să adopte, în raport cu problemele de istorie

¹⁰ Despre legende complexe privindu-i pe pelasgi, cf. D. Briquel, *Les Pélasges en Italie. Recherches sur l'histoire de la légende*, BEFAR, 1984. (n.a.)

¹¹ Dionysios din Halicarnas, *Antichități romane*, I, 30: „Eu nu cred că tirenienii au emigrat din Lidia. De fapt, ei nu au aceeași limbă cu lidienii [...], nu se închină la aceiași zei, nu au aceleași legi și, cel puțin din acest punct de vedere, se deosebesc încă și mai mult de lidieni decât de pelasgi. Mi se pare, deci, că au dreptate cei care susțin că etruscii nu au venit din afară, ci sunt o populație indigenă; această opinie se bazează pe faptul că ei sunt un popor foarte vechi, care nu se aseamănă cu un altul, nici prin limbă, nici prin obiceiuri”. (n.tr.)

antică, poziții absolut opuse datelor tradiționale transmise de antici. Informațiile sigure, care nu încetează de a se îmbogăți prin cercetările lingvistice, epigrafice și arheologice converg, cel mai adesea, în a demonstra relevanța tradiției, care câștigă astfel în ochii noștri o valoare și o importanță pe care n-ar trebui să le piardă niciodată. Se cuvine, bineînțeles, ca această tradiție să fie apreciată critic și interpretată cu grijă, pentru a se decela substanța adevărului de care este câteodată privată.

Teoria originii nordice a etruscilor se sprijină pe o falsă interpretare a unui pasaj din Titus Livius (V, 33). „Chiar și populațiile alpine, declară acesta, au aceeași origine ca și etruscii, mai ales raeții. Natura sălbatică a acestor ținuturi este aceea care i-a făcut crânceni până într-atât, încât ei n-au mai păstrat din vechea lor patrie decât accentul și acela foarte alterat.” Anumiți istorici au fost frapați de acest pasaj și de asemănarea aparentă dintre numele de reți și acela al lui *Rasenna* prin care etruscii se denumesc pe ei înșiși. De aici s-a născut ipoteza conform căreia etruscii veniseră din nord și lăsaseră în spatele lor o populație alpină. Toate acestea nu se susțin. Titus Livius declară, de fapt, că etruscii vor întemeia 12 cetăți, mai întâi pe coasta tireniană, apoi un număr egal de orașe dincolo de Apenini, până la Alpi. Când, la capătul acestei precizări sobre și clare, vorbește despre raeți, autorul nu îi consideră, în mod evident, ca pe strămoșii cei mai îndepărtați ai etruscilor, ci ca pe niște etrusci veniți să se stabilească în Alpi și care au fost reduși la sălbăcie de înseși aceste locuri. Data acestei stabiliri este, în mod sigur, secolul al IV-lea î.Hr., când are loc cucerirea Etruriei circumpadane de către gali și fuga grupurilor etrusce din fața invadatorului¹². Caracterul târziu al inscripțiilor etrusce din Raetia,

¹² Pliniu cel Bătrân, *Hist. Nat.*, III, 24, 133. (n.a.)

care nu există înainte de secolul al III-lea î.Hr., vine în acord perfect cu acest eveniment istoric. Unii istorici moderni și-au dorit, de asemenea, să stabilească o filiație între teramarele epocii bronzului, așezările vilanoviene ale epocii fierului și civilizația etruscă. Dar soliditatea continuității, a înălțurii nu este decât aparentă și, în orice caz, nimic nu permite stabilirea unei asemenea filiații. Teza nordică, fruct al imaginației modernilor, poate fi, așadar, abandonată fără ezitare. Trebuie totuși avută în vedere, căci ea continuă să formeze substratul unor opere, de altminteri foarte solide și astfel poate produce încă greșeli de interpretare¹³.

Teza autohtoniei, bazată pe aserțiunea lui Dionysios din Halicarnas a cunoscut în ultima perioadă o nouă atenție. Pentru anumiți lingviști, ca A. Trombetti, urmat de unii dintre elevii săi, etruscii ar reprezenta un substrat etnic instalat în Italia înainte de invaziile indo-europene, poporul etrusc fiind ceea ce a rămas din populațiile mediteraneene, stabilite în peninsulă în epoca eneolitică și cea a bronzului. În acest fel s-ar explica caracterul esențial mediteranean al limbii etrusce și înrudirea sa cu anumite graiuri preelenice din Asia Mică, aparținând, în cadrul acestei ipoteze, aceluiași strat lingvistic.

O astfel de teorie, care nu apelează la o migrație orientală și la un nou aport de populație orientală pe solul italic, nu a încetat să frământa mintea celor înclinați să recunoască, în dezvoltarea civilizației din Italia, existența

¹³ Astfel, în cartea sa despre mormântul Regolini-Galassi, M. L. Pareti reia integral această teză pe care o expusese, în 1926, în lucrarea sa intitulată *Le origini etrusche*. Cf. L. Pareti, *La tomba Regolini-Galassi del Museo gregoriano etrusco e la civiltà dell'Italia centrale nel sec. VII a.C.*, Vatican, 1947 și recenzie detaliată pe care M. Pallottino a făcut-o acestei lucrări în *Studi Etruschi*, vol. XX, pp. 335–342. (n.a.)

unei linii continue, fără intruziuni etnice străine sau îndepărtate. Dar ea ridică, totuși, o mare obiecție de factură arheologică. Cum se explică, în realitate, apariția unui tip de civilizație cu caracteristici neprevăzute și noi, plină de resurse și de posibilități neașteptate? Cui s-ar datora această deschidere a vechilor populații la influențe comerciale și culturale sau la apariția corăbiilor grecești pe coastele Mediteranei Occidentale? Este dificil să se admită ca adevărat acest fapt și explicația nu pare suficientă. Această apariție *a nihilo* a unei civilizații cu trăsături originale și influențând în mod clar destinul populațiilor vecine pare puțin credibilă.

Teza se prezintă sub o formă mai nuanțată și foarte interesantă în scrierile a doi specialiști, M. Pallottino¹⁴ și F. Altheim¹⁵. Acești doi savanți apreciază că problema nu a fost corect dezbătută până acum. În general, este vorba mai puțin de originea etruscilor și mai mult de formarea acestui popor. Civilizația etruscă se dezvoltă pe pământ italic și despre aceasta nu se știe nimic. Poporul etrusc este format din elemente etnice extrem de variate și nu a avut o individualitate și o unitate așa cum i se atribuie, în general, de către apărătorii uneia dintre cele trei teze referitoare la originea lor. Trebuie, deci, să se studieze procesul de formare a acestui popor, proces complex care nu corespunde concepțiilor prea simpliste despre un *ethnos* constituit încă de la apariția lui și odată pentru totdeauna. Studiul acestei formări pare să elimine, pentru M. Pallottino, ideea tradițională a unei migrații orientale, în timp ce F. Altheim, care admite existența elementelor orientale, crede, totuși, în caracterul italic al ansamblului acestui popor. Fenomenul etrusc este unul italic, poporul

¹⁴ *L'origine degli Etruschi*, lucrare apărută în 1947. (n.a.)

¹⁵ *Der Ursprung der Etrusker*, carte publicată în 1950. (n.a.)

etrusc s-a format în Italia, aici a viețuit, și-a purtat destinul, deci în această regiune trebuie să-i fie urmărită istoria fără apelul la sursele legendare, care devin incontrollabile și se dovedesc inutile.

Există, în această poziție, aprecieri incontestabil juste. În mod evident, este necesar să se facă raportarea la istoria etruscilor și nu să se confrunte la nesfârșit diversele teze opuse privind originea lor. Pe de altă parte, complexitatea *ethnos*-ului etrusc este sigură și acest popor rezultă din fuziunea unor elemente diverse și variate. Se cuvine, așadar, să se facă deosebirea dintre aporturile populațiilor italice pe care le cunoaștem din vestigiile și limbile lor. Se poate totuși vorbi, așa cum ne este propus, despre falsitatea versiunii lui Herodot? În legătură cu acest aspect negativ, ipoteza care ne este prezentată devine mai puțin acceptabilă. În interiorul acestui ansamblu de populații, cu siguranță complex, care au format poporul etrusc, este dificilă eliminarea prezenței elementelor venite din Asia Mică, într-o epocă ce urmează a fi stabilită și despre care, astăzi, se crede că poate fi considerată cumpăna dintre milenii doi și întâi î.Hr. Este chiar foarte probabil ca apariția unui nucleu venit din Orient să fi fost cauza determinantă a unui progres cultural neașteptat în centrul acestei Italii, încă semibarbară.

Într-adevăr, oare cum s-ar explica altfel strania asemănare dintre anumite trăsături religioase și lingvistice ale etruscilor și ceea ce cunoaștem despre civilizațiile Orientului Apropiat? Anumite aprecieri, rostite de multă vreme, și grupate de P. Ducati în lucrarea sa *Problema etruscă*, scrisă în 1937, rămân valabile și vin să confirme autenticitatea tradiției, în elementele sale de bază. Acest ansamblu de observații este cel care conduce spre elaborarea unor decizii. Una sau alta dintre caracteristicile

asiatice ale civilizației etrusce ar putea, de fapt, să fie rezultatul întâmplării și să se potrivească, prin jocul hazardului, cu tradiția. Dar numărul acestor asemănări este prea mare și constituie un ansamblu prea important pentru a nu exclude ipoteza simplelor coincidențe. Luate în parte, asemănările ar putea fi reduse la o analiză riguroasă a unei întâmplări care se străduiește să se pună în acord cu o tradiție foarte îndelungată. Amploarea acestor asemănări face, însă, neverosimilă o astfel de supoziție.

Chiar numele de *Rasenna*, pe care ni-l transmite Dionysios din Halicarnas, prin care etruscii se numeau pe ei înșiși, și care este întâlnit în anumite inscripții, ne conduce spre Asia Mică unde rădăcini asemănătoare apar frecvent. În ceea ce privește numele de *Tyrrhenoi*, prin care grecii îi desemnau pe rivalii lor și care a avut evoluția pe care am semnalat-o, el pare a fi în legătură cu numele geografic de Tyrrha, atestat în nordul Asiei Mici. Mai rămâne loc, oare, de un substrat mediteranean? Faptul în sine nu pare imposibil, dar multe alte afinități ale etruscilor cu Orientul și Asia Mică conduc la gândul că acest caracter asiatic pe care-l prezintă chiar numele populației etrusce se explică prin venirea anumitor elemente de pe coastele îndepărtate ale Asiei.

Dar nu există, oare, în Orient vreun document apropiat de această limbă etruscă, încă puțin înțeleasă și a cărei structură este atât de particulară, de originală în cadrul regiunii italice și occidentale? O descoperire fericită, făcută în 1885 de membrii Școlii franceze de la Atena în insula Lemnos, oferă cercetării științifice textul mult dorit. O stelă, descoperită în așezarea rurală de la Kaminia, prezintă imaginea unui profil de războinic înarmat cu lance și având în jurul său o inscripție. O a doua inscripție este gravată pe partea laterală a stelei. Aceste texte ajung până în veacul al VIII-lea, într-o perioadă anterioară cuceririi

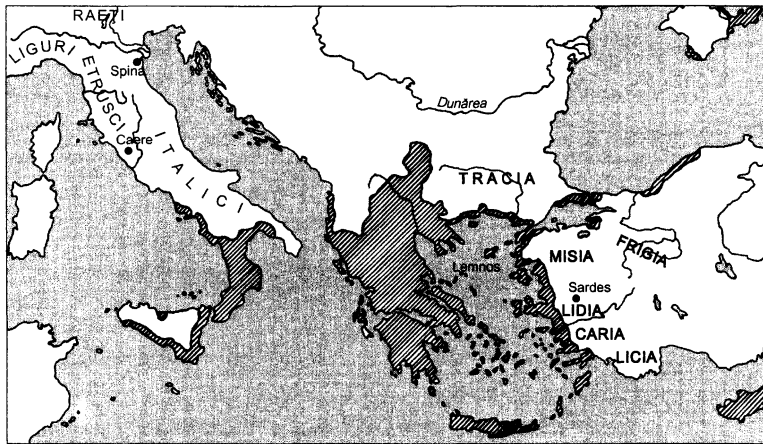

Fig. 1 — Centrul și estul Mediteranei (regiunile locuite de greci sunt hașurate)

insulei Lemnos de către atenieni, în anul 510 î.Hr. Locuitorii din Lemnos nu aveau, așa cum știau și grecii, caractere grecești. Or, inscripțiile de la Kaminia prezintă trăsături morfologice și lexicografice foarte apropiate cu etrusca. Desinențele, formările de cuvinte, chiar termeni se regăsesc în textele etrusce cunoscute de noi. Este așadar vorba despre o limbă etruscoidă, vorbită de o populație înrudită cu etruscii. Aceasta se constituie totodată într-un jalon prețios pe ruta ce unește coasta Asiei Mici de cea a Toscanei.

Textul din Lemnos nu ne este descifrat în ansamblul său. Se pot distinge, totuși, nume de orașe și de etnii în cuvintele *Phoke*, *Phokiasiale* (care evocă cu siguranță cetatea Foceea), *Morinail* (în legătură probabil cu cetatea Murinai, din insula Lemnos). Cuvântul *naphoth* trimite la etruscul *nefts* (termen de rudenie) sau *napti*, *maraz* — la etruscul *mar* și *maru*. Formula *Zivai sialχveiz aviz*, care mai apare, aproape identic, încă o dată în text, ar putea să indice vârsta la care ajunsese defunctul și a fost asociată cu formule etrusce asemănătoare ca *lupum avils maxs sealχslc* (*Corpus Inscriptionum etruscarum* 5525), el a murit la vârsta de atâția ani. Sufixul formativ al cifrelor zecilor în etruscă — *alχ* — pare să fie folosit și în inscripția din Lemnos. Dacă această stelă rămânea o descoperire singulară, am fi putut considera inscripția ca aparținând unui străin, asiatic sau chiar etrusc, sosit solitar în insulă. Dar descoperirea a numeroase inscripții, foarte scurte și fragmentare, gravate pe pereții vaselor și prezentând aceleași caracteristici generale cu textul inițial, pare să dovedească faptul că limba utilizată nu era decât aceea a locuitorilor din insulă înainte de cucerirea lui Temistocle¹⁶.

¹⁶ Cf. articolul lui A. Della Seta, în *Scritti in onore di B. Nogara*, Roma, 1937, p. 15 sq. (n.a.)

Anumite documente egiptene permit, poate, recunoașterea prezenței, în Mediterana Orientală, spre mijlocul mileniului al II-lea î.Hr., a tirenienilor, strămoșii îndepărtați ai tirenienilor din Occident. Texte hieroglifice, datând din ultimele decade ale secolului al XIII-lea î.Hr., menționează, printre populațiile invadatoare ale Egiptului și venite din nord, pe *Tʷršʹ*, așa-numiții *Tursa*. Asemănarea numelui cu acela de *Τυρρηνοί* nu încetează să frapeze și acești tirenieni, al căror nume apare alături de cel al libienilor, acheilor și al altor populații, veniseră, poate, într-o epocă timpurie, de pe coastele asiatice care reprezentau sălașurile lor. Este aici mai mult un indiciu decât o certitudine.

În domeniul vieții și al religiei elementele de analiză care ne sunt oferite înainte de toate de către arheologie sunt numeroase și nu se pune problema de a le enunța pe toate, rând pe rând. Afinitățile pe care civilizația etruscă le-a manifestat față de lumea creto-miceniană și de populațiile anatoliene concordă cu concluziile care se degajă din studiul limbii etrusce. Nu vom indica decât aspectele cele mai importante și cele mai frapante. O problemă delicată este aceea care privește compararea în detaliu a uneia sau alteia dintre formele artistice, a uneia sau alteia dintre aplicațiile tehnice ale creatorilor etrusci, cu monumente sau obiecte provenind dintr-o anumită regiune din Orient. Este uimitor, într-adevăr, să se constate că procedeele etrusce, forme atestate în plastică sau orfevrărie, de altfel necunoscute altundeva în lumea antică, nu se regăsesc decât în anumite civilizații ale Asiei Mici, spre exemplu la hitiți. Există bijuterii etrusce al căror singur corespondent cunoscut este cel lidian¹⁷. Să fie iarăși o

¹⁷ În lucrarea lui M. Coche De la Ferté despre *Les Bijoux antiques*, col. „L'oeil du connaisseur”, Paris, PUF, 1956, sunt analizate aceste curioase exemple de giuvaieruri etrusce a căror formă și decorație nu se regăsesc decât în Orient și în special în Lidia. (n.a.)

pură întâmplare sau o coincidență datorată unui fond comun și îndepărtat al populațiilor? Rezolvarea se află poate în altă parte.

Locul privilegiat al femeii la etrusci, utilizarea „matronimicului” în inscripțiile funerare din Etruria, ceea ce nu exclude, desigur, și patronimicul, dar care se alătură primului, evocă cutuma liciniană, atestată de Herodot (I, 173), de a se desemna descendența prin numele mamei și nu prin cel al tatălui. Această uzanță apare chiar în vechea societate lidiană. În domeniul religios, cercetarea istorică dezvăluie înmulțirea caracteristicilor orientale ale credințelor și riturilor¹⁸. Ca atâtea alte popoare ale Orientului, etruscii credeau într-o religie revelată, a cărei doctrină era conținută de cărțile sacre, fundamentul vieții indivizilor și al statelor. Zeii lor supremi constituiau o triadă venerată în temple triple și aceasta ne duce cu gândul la divinitățile creto-miceniene și la sanctuarele lor triple. Cercetarea arheologică descoperă, fără încetare, în anumite regiuni ale Toscanei, stele funerare plasate dedesubtul mormintelor, uneori lucrate și sculptate, dar și simple pietre nefinisate, în formă de ou, din materie vulcanică, diorit sau bazalt. Este vorba despre un obicei specific, venind din timpuri mai îndepărtate, ca expresie a cultului pietrei din civilizația creto-miceniană și din Anatolia. Teribili demoni funerari din admirabilele fresce de la Tarquinia, așa-numiții *Tuchulcha* și *Charun*, cu chipuri și trupuri semiumane, ne conduc spre o lume a reprezentărilor străine spiritului clasic dar evocând redutabili

¹⁸ Asupra problemei în general, cf. *Religions étrusque et romaine*, a lui M. A. Grenier, în colecția „Mana”, Paris, 1948 și, în prezent, lucrarea mea despre miracole și prevestiri: *Les Prodiges dans l'Antiquité classique (Grèce, Etrurie et Rome)*, în seria „Mythes et Religions”, Paris, PUF, 1963. (n.a.).

demoni plăsmuiți de mințile neliniștite și crâncene ale asirienilor. În sfârșit, *disciplina etrusca* se ocupă în mare parte de studiul și interpretarea semnelor prevestitoare și a miracolelor. Haruspicii, preoții etrusci care-și vor păstra notorietatea până în Imperiul Târziu¹⁹, au fost întotdeauna considerați, pe bună dreptate, ca maeștri în arta divinației. Examinând semnele trimise de zei, ei excelau în formularea de concluzii foarte detaliate privind viitorul pe care aceste semne îl anunțau. Știința lor se sprijinea pe vechea doctrină conținută de cărțile sacre, fundamentul vieții civile și religioase a Etruriei. Așa-numitele *libri fulgurales* conțin învățăături despre delicata artă a interpretării fulgerelor, *libri haruspici* vorbesc despre arta examinării măruntaielor victimelor, iar *ostentaria* — care formează o parte importantă a cărților ritualice (*libri rituales*) — despre căutarea originii și cauzelor producerii miracolelor, înțelegerea sensului relativ la viitor și, în fine, modalitatea de expiere.

Un anumit număr de pasaje din autorii latini reproduc traducerile acestor ritualuri etrusce și, de la început, minuțiozitatea răspunsurilor date de haruspicii nu încetează să uimească. Această tendință conduce spre religiile babiloniene care, de la o dată foarte timpurie și de-a lungul întregii lor istorii, prezintă același gust profund pentru studiul divinatoriu. Și aici există o asemănare generală pentru structura spiritului și gustului, și o coincidență uimitoare, în același timp, care merge până la detalii, a metodelor de aplicare. Să ne gândim numai la neobișnuitul

¹⁹ Începând cu dinastia constantiniană, sacrificiile (principalul act în urma căruia apărea necesitatea interpretării ficatului sau a altor organe interne ale animalelor care serveau drept victime) încep să fie interzise, mai întâi cele nocturne, apoi cele diurne care nu privesc sănătatea indivizilor și, în final, toate tipurile de sacrificii. De asemenea, arta ghicirii viitorului sau divinația este scoasă în afara practicilor legale. (n.tr.)

calendar brontosopic pe care ni l-a transmis lucrarea *De Ostentis* a lui Ioanes Lydos, care a fost studiat cu multă profunzime²⁰. Este vorba despre un calendar etrusc, atribuit în mod tradițional unui personaj mitic, numit Tages. Nigidius Figulus l-a tradus în latină și Lydos îi va da o versiune greacă; așa cum a făcut și cu *liber fulguralis* de origine etruscă. Semnificația tunetului este prezentată cu cea mai largă detaliere, cu trimitere la fiecare zi din fiecare lună. Semnul prevestitor pe care-l conține este, după caz, bun sau rău și privește viața țăranilor, a orășenilor sau a statului. Este tentant să ne gândim la amprenta babiloniană a textelor de acest gen; dispunem, într-adevăr, de texte astrologice babiloniene care conțin, pentru fiecare zi a anului, posibilele prevestiri, indicând valoarea lor în funcție de data calendaristică. Calendarul brontosopic insistă puternic asupra semnificației politice a semnelor, asupra opoziției dintre cei puternici și popor, asupra disensiunilor și riscurilor instaurării tiraniei. Hemerologiile babiloniene manifestă aceeași grijă și arată cum fusese amenințată neîncetat pacea internă a cetăților. Anumite analogii de detaliu sunt frapante și calendarul brontosopic transmis de Lydos nu poate fi separat de aceste texte provenite din Orient.

În fine, atenția maximă pe care etruscii au acordat-o divinației prin examinarea ficatului victimelor ne conduce, încă o dată, spre Orient, Asia Mică și Babilonia. Cercetarea arheologică modernă a scos la iveală un mare număr de asemenea organe din lut ars, babiloniene și hitite, având adesea gravate semnele prevestitoare corespunzătoare conformației lor. Însăși tehnica divinației este

²⁰ Cf. A. Piganiol, „Sur le calendrier brontosopique de Nigidius Figulus”, în *Studies in Roman economic and social History in Honour of Allan Chester Johnson*, Princeton, 1951, pp. 79–87. (n.a.)

foarte asemănătoare aici și acolo. Ficatul de bronz, găsit în 1877 în împrejurimile Piacenzei, este în mod deosebit plin de semnificații²¹. Este un fel de îndreptar, servind la îndrumarea haruspiciilor în examinarea măruntaielor victimelor. Fața sa concavă prezintă un mare număr de inscripții, desemnând numele divinităților etrusce, nume încadrate în mici casete desenate cu grijă. În fond, este vorba despre proiectarea, pe suprafața redusă a ficatului, a topografiei sălașurilor cerești ale zeilor. Există o orientare precisă și o repartitie în două zone opuse, cea de la est și cea de la vest, a zeilor buni și a zeilor răi. Valoarea prevestirii depinde de amplasarea semnului pe suprafața ficatului, așa cum depinde de sensul zborului și de locul păsării pe cer. Astfel, ficatul victimei sacrificate este, pentru conștiința religioasă etruscă, un veritabil microcosmos, reproducând, la scară redusă, planul general și organizarea lumii.

Astfel, tradiția antică privind originile poporului etrusc nu este infirmată de studiile și cercetările cele mai recente. Desigur, etruscii s-au format din elemente complexe ale unor populații diferite și o viziune prea simplistă și prea unitară asupra *ethnos*-ului lor nu este, cu siguranță, pertinentă²². Dar caracteristicile orientale care se manifestă în

²¹ Cf. A. Grenier, „L'orientation du foie de Plaisance”, în *Latomus*, 1946, p. 293 sq. și M. Pallottino, „Deorum sedes”, în *Studi Calderini-Paribeni*, III, 1956, p. 223 sq. (n.a.)

²² Aceasta a fost bine pusă în evidență cu ocazia Congreselor reunite ale Institutului de Studii Etrusce și Italice, în 1957 la Ferrara, în 1958 la Ancona, în 1959 la Chiusi, Sienna și Volterra. Cf. *Spina e l'Etruria Padana* (Atti del I convegno di Studi Etruschi), 1959; *I Piceni e la civiltà etrusco-italica* (Atti del II convegno di Studi Etruschi), 1959 și cf. și articolul lui Hugh Hencken, „Archaeological evidence for the origin of the Etruscans”, în volumul intitulat *Ciba Foundation Symposium on Medical Biology and etruscans origins*, Londra, 1959 și H. Hencken, *Tarquinia, Villanovans and Etruscans*, 1968. (n.a.)

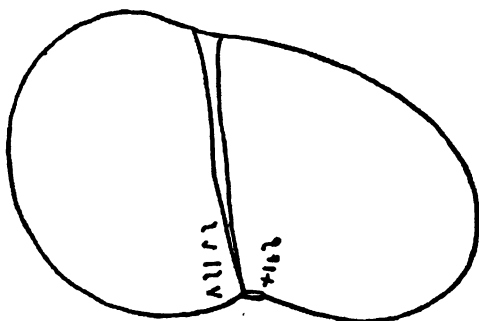

Fig. 3 — Fața convexă a ficatului din Placenza

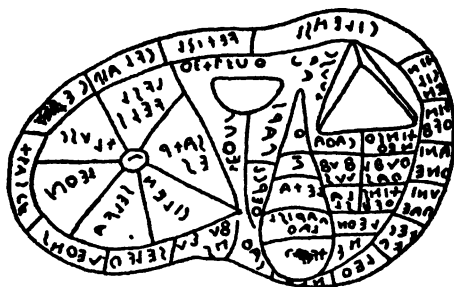

Fig. 4 — Fața concavă a ficatului

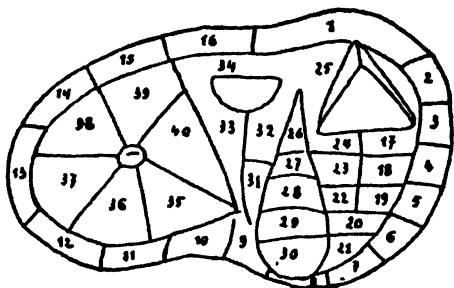

Fig. 5 — Fața concavă a ficatului

anumite domenii ale gândirii, culturii, religiei și artei nu se pot deloc explica decât prin recursul la ipoteza venirii unui nucleu de navigatori asiatici în Italia. Aceștia din urmă au urcat până pe coastele Toscanei și bogăția și frumusețea ținutului le-au oferit nădejdea unei colonizări eficiente. Prin urmare, istoria poporului etrusc va fi complexă și bogată. Dar începutul său pare să coincidă, în opinia mea, cu sosirea acestor elemente orientale a căror amintire a fost păstrată de Herodot. Astăzi, printre istoricii care susțin teza orientală și cei care se pronunță în favoarea autohtoniei, se conturează tendința de a situa nașterea civilizației etrusce cu mult mai devreme decât se accepta în mod general și chiar de a reveni la cronologia lui Herodot. Această perspectivă a fost inițiată de regretatul nostru coleg și prieten, Jean Bérard²³. Vilanovienii ar fi, în acest caz, protoetrusci.

M. Pallottino, urmat de majoritatea etruscologilor, identifică printre popoarele din centrul și vestul Italiei pe acela care se afla în faza vilanova de civilizație²⁴, cu un fond etnic căruia îi aparțineau și etruscii și mai multe grupuri etnice înrudite, identificate în urma săpăturilor succesive de la Capua, Pontecagnano și Sala Consilina²⁵.

²³ Cf. J. Bérard, „La question des origines étrusques”, în *Revue des Etudes Anciennes*. LI, 1949 și M. Pallottino, „Nuovi studi sul problema delle origini etrusche”, în *Studi Etruschi*, XXIX, 1961. (n.a.)

²⁴ Cf. M. Pallottino, „Riflessioni sul concetto di Villanoviano”, în *Miscellanea archeologica Tobias Dohm*, Roma, 1982, pp. 68, 71. (n.a.)

²⁵ Cf. J. de la Gènière, *L'âge du fer en Italie méridionale, Sala Consilina, Neapole*, 1968. (n.a.)

ISTORIA ETRURIEI

Cu mult înainte de Roma, etruscii au fost pe punctul să unifice peninsula italică în beneficiul lor și, astfel, să modifice complet cursul istoriei. Anticii nu tăgăduiesc puterea la care ajunsese imperiul etrusc la apogeul său. Titus Livius scria (I, 2, 5): *Tanta opibus Etruria erat, ut iam non terras solum sed mare etiam per totam Italiae longitudinem ab Alpibus ad fretum siculum fama nominis sui implesset* — „atât de mare era puterea Etruriei, încât renumele său acoperea pământurile și marea, de la un capăt la altul al Italiei, de la Alpi la strâmtoarea Messina”. Istoria dezvoltării acestui imperiu, apoi declinul său și căderea finală ocupă primele secole ale destinului Italiei.

Materialul arheologic conținut de mormintele din secolul al VII-lea î.Hr. atestă faptul că, din această perioadă timpurie, arta și civilizația etruscă cunosc o strălucitoare și rapidă dezvoltare. Camerele funerare, săpate în *tumuli* de pământ și piatră, oferă o mare cantitate de aur, argint, fildeș, și decorul linear și geometric al materialului vilanovian din secolele precedente este înlocuit cu o decorație nouă și complexă, în care un loc aparte îl au motivele care redau animale sălbatice și ființe fantastice. Inspirația indigenă face loc unei inspirații de sorginte orientală cu caracteristici diferite. Populonia, Vetulonia, cu mormintele numite al Ducelui (*Del Duce*) și al Lictorului, Marsiliana d' Albegna, cu *circoli* din fildeș și fibule, Tarquinia, Vulci, cu mormântul lui Isis, Cerveteri, cu mormântul Regolini-Galassi²⁶, sunt situri etrusce în care descoperirile,

²⁶ Numit astfel după numele preotului Regolini și al generalului Galassi, primii care au deschis mormântul, în 1836. (n.tr.)

corespunzând secolului al VII-lea î.Hr., sunt cele mai bogate și mai numeroase. Numărul incredibil de obiecte de origine sau influență exotică, siriană, urartiană²⁷, cipriotă și greacă dovedește o mare prosperitate economică, o mare putere de cumpărare, care trebuia să-și afle explicația în exploatarea minelor de fier și cupru, atât de bogate în ținutul toscan, și, fără îndoială, în exportarea acestor metale. Progresul cercetărilor arheologice permite, astăzi, să se dovedească comerțul etrusc cu exteriorul: se regăsesc vestigii de origine toscană și, în special, ceramică tipică Toscanei, așa-numitele vase *bucchero*, nu doar în Italia, în Latium și Campania, ci și dincolo de peninsula propriu-zisă, în Sicilia, Sardinia, de-a lungul arcului format de coastele ligure și iberice, din Marsilia până în Catalonia, în Cartagina și chiar în Grecia.

Aceste schimburi comerciale și culturale presupun o forță maritimă apreciabilă²⁸. Potrivit mărturiei lui Pliniu cel Bătrân, ancora este de origine etruscă (VII, 46, 209). Reprezentarea navelor pe cele mai vechi monumente figurate din Etruria nu este un fapt rar. Etruscii întâlneau pe mare rivali redutabili, fenicienii și grecii, și pentru menținerea superiorității în anumite zone, a fost necesară alierea etruscilor cu unele sau altele dintre aceste popoare. Mediterana Occidentală a fost teatrul unei lupte

²⁷ Urartu — stat antic din Pod. Armeniei, constituit în vecinătatea lacului Van. Istoria sa este una de scurtă durată (sec. IX-VI î.Hr.): în pofida apogeului atins sub domniile lui Argiști I și Șardur al II-lea, când statul înglobează teritorii din sud-estul Anatoliei, nordul Siriei, Urartu va recunoaște suzeranitatea asiriană, pe la mijlocul veacului al VIII-lea î.Hr., apoi, sub loviturile sciților, veniți din nord și nord-vest, va fi integrat de regatul mezilor, la începutul secolului al V-lea. (n.tr.)

²⁸ Cf. M. Cristofani, „Nuovi spunti sul tema della talassocrazia etrusca”, în *Xenia*, 8, 1984, pp. 3-20. (n.a.)

tenace pentru o talasocrație²⁹ care nu putea aparține nici unuia dintre cele trei popoare. La începutul timpurilor istorice, un elan asemănător îi antrena spre vest, spre cucerirea așezărilor comerciale și, de asemenea, a minelor prețioase din Spania și Sardinia. Raporturile dintre etrusci și cartaginezi se vor stabili în condițiile unei pacificări și chiar ale unor raporturi amicale și împărțirea zonelor de influență între ei nu a fost anevoioasă. Dar și unii și alții se vor opune, adesea prin forță, acțiunilor grecilor care, din a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr., începuseră să transforme sudul peninsulei și Sicilia într-un adevărat pământ grecesc.

Prosperitatea economică și forța militară îi vor determina foarte repede pe etrusci să dorească să se extindă în Italia. Controlând coasta între Arno și Tibru și stăpâni peste văile care duceau spre interiorul Apeninilor, ei vor fi tentați, în mod firesc, să se îndrepte spre sud, înspre Latium și Campania. În a doua jumătate a veacului al VII-lea, dominația etruscă se instaurează în ținuturile latine, asupra ligii care aduna patruzeci și șapte de popoare minore, unite între ele în cadrul unei confederații cu caracter religios, și asupra Romei, ea însăși membră a acestei ligi. Din nou tradiția este confirmată de descoperirile arheologice³⁰. Potrivit mărturiei anticilor, o dinastie etruscă originară din Tarquinia, dinastia Tarquinilor, își va fi instalat puterea, în 616 î.Hr., păstrând-o până în 510 î.Hr., dată la care se instaurează Republica. Într-adevăr, importanța poziției geografice a Romei, cap de pod pe Tibru,

²⁹ Termenul provine din limba greacă și înseamnă putere sau stăpânire asupra mării. (n.tr.)

³⁰ Recent, în legătură cu acest subiect, *Gli Etruschi e Roma*, Atti del incontro di Studio in onore di Massimo Pallottino, Roma, 11-13 decembrie 1979, Roma, 1981. (n.a.)

facea indispensabilă acțiunea de ocupare a ei pentru o înaintare spre sud; Tarquinius Priscus ar fi fost de origine greacă, tatăl său, Demaratus, fiind nevoit să se refugieze din patria sa, puternica cetate Corint. Această pretinsă filiație atestă legăturile strânse care uneau, din secolul al VI-lea î.Hr., Etruria de Grecia, îndeosebi de Corint. Plinius cel Bătrân ne vorbește de meșterii, de *fictores* corintieni care se vor instala pe solul etrusc, prin 650 î.Hr.³¹ Astfel, influența elenismului asupra Etruriei arhaice se manifestă, deopotrivă, pe cale directă și, mai ales, prin intermediul mai apropiatilor greci din sudul Italiei. Purtători ai unor caracteristici culturale originale, etruscii vor fi profund influențați de arta și religia greacă și apoi de Roma.

Tradiția romană referitoare la domniile etrusce trebuia să corespundă mărturiilor anoloage, transmise de Etruria însăși. Cel de-al doilea rege, Servius Tullius, pe care anticii, inclusiv împăratul Claudius³² în faimosul său discurs rostit în fața senatului și păstrat în Tabula de la Lyon, îl vor asimila personajului etrusc legendar numit Mastarna, apare pe frescele mormântului François de la Vulci. În aceste celebre picturi, el stă în mijlocul altor condotieri etrusci care luptă unii contra altora, în confruntări sângeroase. Aceste imagini datează, cel mai devreme, de la sfârșitul veacului al IV-lea î.Hr., și chiar mai târziu, potrivit opiniei unora dintre specialiști. Este deci vorba doar de o tradiție, cu mult posterioară evenimentelor. Dar istoricitatea unora dintre aceste episoade se confirmă prin descoperirea unui fragment de vas de tip *bucchero* datând din

³¹ *Hist. Nat.*, XXXV, 152. (n.a.)

³² Împăratul Claudius (41-54 d.Hr.), al treilea împărat al dinastiei Iulia-Claudia, este interesat de istoria timpurie a Italiei, de credințele religioase ale popoarelor italice și a celor din afara peninsulei, cu care Roma vine în contact. (n.tr.)

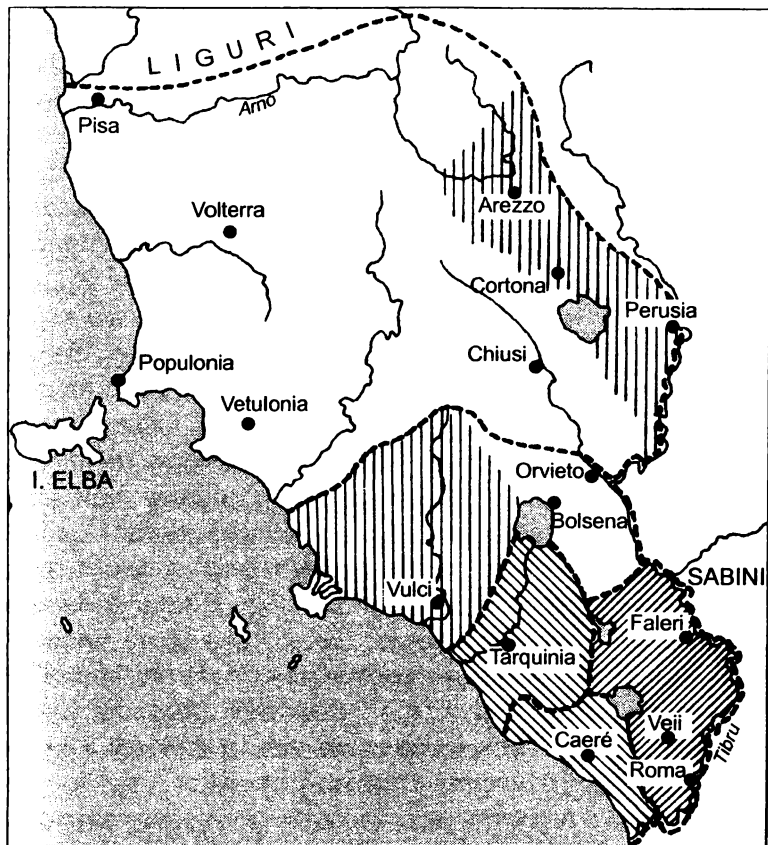

Fig. 6 — Cucerirea romană a Etruriei

Cf. M. Pallottino, *Gli Etruschi*, pl. XIX și M. Renard, *Initiation à l'Etruscologie*, Bruxelles, 1941, p. 23.

1. Prima jumătate a secolului al IV-lea.
2. A doua jumătate a secolului al IV-lea.
3. În jurul anului 280 î.Hr.

secolul al VI-lea î.Hr. și având gravat numele unuia dintre tovarășii lui Mastarna, Aulus Vibenna, nume care apare sub forma lui etruscă, *Avile Vipiennas*. Potrivit seducătoarei ipoteze a lui M. Pallottino (CRAI, 1977), Tarquinii au domnit asupra Capitoliului, dar Servius Tullius, cu tovarășii săi (*sodales*) de la Vulci, au avut probabil în *Forum-ul Boarium*³³ un rol revoluționar, de unde și caracterul „liberal” pe care tradiția îl asociază cu persoana sa.

Descoperirile arheologice, care nu conțin pe solul orașului (*Urbs*), ne permit trasarea destinului Romei arhaice³⁴. Natura și amplasarea obiectelor descoperite demonstrează marea extindere a orașului începută din jurul anului 650 î.Hr. și predominanța etruscă de aici³⁵. Între mijlocul secolului al VII-lea și jumătatea veacului al VI-lea, Roma devine deja o cetate importantă, cu un anumit număr de sanctuare, este adevărat că relativ modeste încă. Numai începând cu 550 î.Hr., Roma, condusă de Tarquini, capătă aspectul unui mare oraș etrusc, comparabil cu lucumoniile vecine din Etruria Meridională. Importanța ceramicii atice importate demonstrează prosperitatea sa economică. Calitatea antefixelor sau a basoreliefurilor dovedește valoarea școlilor artistice. O vastă incintă din tuf, pe care tradiția i-o atribuie lui Servius Tullius, o protejează încă de atunci contra agresiunilor dușmane. Un sistem perfecționat de canale de scurgere, *Cloaca Maxima*, asigura drenarea terenului mlăștinos din

³³ *Forum Boarium* (lat.) — locul unde se desfășura târgul de vite. (n.tr.)

³⁴ Cf. pentru acest subiect, lucrarea monumentală a lui E. Gjerstad, *Early Rome*, I, II, III, IV, Lund, 1953-1966. (n.a.)

³⁵ Cf. M. Pallottino, „Lo sviluppo socio-istituzionale di Roma arcaica alla luce di nuovi documenti epigrafici”, în *Studi Romani*, 27, 1979, pp. 1-14. (n.a.)

forum. Pe Capitoliu se profilează statura impozantă a templului lui Iupiter Capitolinus, templu cu o *cella*³⁶ triplă, a cărei bază era din piatră și, ca la majoritatea sanctuarelor etrusce, suprastructura era din lemn și lut ars. Încă mai există vastele structuri de sub Palatul Conservatorilor. Două inscripții etrusce, găsite în ultimii ani chiar la Roma, par să indice folosirea în oraș, în acele timpuri, a limbii etrusce alături de latină.

În același timp, civilizația etruscă pătrunsese profund în restul Latium-ului și, în domeniul artei, industriei și a vieții în general, nu existau deloc diferențe între cetățile latine și ținuturile etrusce. Se are în vedere incredibila bogăție a mormintelor de la Praeneste, Barberini, Bernardini, Castelani. Aurul, argintul, fildeșul, bronzul sunt elementele care abundă în aceste morminte, ca și în somptuoasele locuri sepulcrale de la Cerveteri sau Tarquinia. Teracotele decorative din Lanuvium, Velletria, Satricum sunt înrudite îndeaproape cu plăcile de decorare din Veii. Ținutul falisc, foarte apropiat la vest de Tibru, pe direcția lacurilor Vico și Bracciano, a fost, la fel de timpuriu ca și Latium-ul, sub influență directă și în alianță cu etruscii.

Latium-ul³⁷ era un pod de trecere spre Campania. Ocuparea bogatelor câmpii campaniene nu se poate data cu siguranță. Ea ar fi trebuit să se manifeste la începutul secolului al VI-lea. Faimoasa inscripție pe țiglă din Santa Maria di Capua, numărul de decorații etrusce din lut ars

³⁶ *Cella* este ultima cameră a templului în care, de regulă, se păstrează statuia zeului. Alte elemente arhitectonice ale unui templu erau *pronaos*-ul, partea din față, *naos*-ul, partea centrală, și, uneori, *adython*-ul, camera ascunsă, unde se depozita tezaurul templului. (n.tr.)

³⁷ Problema referitoare la care anume dintre etrusci vin să se instaleze la Roma este studiată recent de G. Colonna, „Quali Etruschi a Roma?”, în *Gli Etruschi a Roma*, Roma, 1981, pp. 151-172. (n.a.)

găsite în numeroase localități campaniene demonstrează și aici prezența și cultura etruscă. Capua a fost bastionul cel mai solid al noilor ocupanți. Dar aceștia se găseau în multe alte orașe din regiune și, dacă multă vreme s-a pus sub semnul întrebării prezența lor la Pompei și Herculaneum, astăzi problema pare rezolvată, datorită descoperirii, în săpăturile de la Pompei, a unor fragmente de vase din *bucchero*³⁸ cu inscripții etrusce³⁹. În acest timp, grecii se vor menține pe o bună parte a litoralului, de la Neapole la Cumae, de unde etruscii nu i-au putut alunga. După spusele lui Dionysios din Halicarnas, Aristodemos din Cumae ar fi respins cu succes, în 524 î.Hr., asaltul conjugat al etruscilor și al altor populații italice. Hegemonia etruscă în Campania se limita, așadar, la ținuturile din spatele cetății Cumae, dar mergea spre sud până la fluviul Silaris, care forma o barieră între ținuturile etrusce și cele grecești.

Grecii și etruscii se întâlniseră deja și se confruntaseră pe coastele Corsicii. Interiorul montan și sălbatic al insulei, care se zărea de pe fortăreața Populoniei, nu putea deloc să-i atragă pe etrusci, dar coastele ferite și sigure puteau să le servească drept puncte prețioase de escală pe drumul rutelor comerciale maritime. De la coastele ligure și până în Andaluzia, grupuri de oameni din Samos și Focea își instalaseră centrele lor comerciale, printre care Massalia, destinată unei mari dezvoltări. Corsica se găsea pe ruta de expansiune spre vest și foceenii fondaseră cetatea Alalia, pe coasta estică a insulei, chiar în fața țărmului etrusc. Când Focea a fost cucerită în 545 î.Hr. de

³⁸ *Bucchero* — argilă de culoare roșie. (n.tr.)

³⁹ Cf. A. Maiuri, „Greci e Etruschi a Pompei”, în *Mémoires de l'Académie d'Italie*, clasa de științe morale și istorice, IV, 1943; p. 121 sq. (n.a.)

perși, numeroși refugiați din Asia Mică și-au căutat un adăpost în această cetate. Amenințarea elenă era însă mai aproape și mai directă, de unde și semnarea tratatului de alianță dintre etrusci și cartaginezi, stăpâni de curând ai Sardiniei și neliniștiți și ei de înaintarea grecilor. În lucrarea sa *Politica*, Aristotel evocă amintirea acestei alianțe, îndreptată contra elenismului (III, 9, 36). Herodot ne-a păstrat memoria bătăliei navale de la Alalia care a avut loc în preajma anului 540 î.Hr. Potrivit mărturiei sale, grecii își forțaseră adversarii, organizați într-o coaliție, să se retragă. Dar rezultatul conflictului le-a fost totuși defavorabil, căci au trebuit să evacueze Corsica pe care o vor ocupa curând etruscii. Aceștia din urmă vor fonda aici o cetate al cărei nume, după Diodor din Sicilia, poartă numele victoriei (Diodor, V, 14). Fără îndoială, Cartagina a fost adevărata câștigătoare a acestor confruntări. Sfera de influență etruscă s-a limitat la nordul Mării Tirenene. Dar, între Sardinia, Africa și Spania, Marea Mediterană devine o zonă maritimă închisă și punică. Această perioadă anunță deja sfârșitul talasocrației etrusce, oprită în sud de greci și în vest de aliații puni. Primul tratat între Roma și Cartagina, pe care Polibi (III, 24) îl plasează în ultimii ani ai secolului al IV-lea î.Hr., este un rezultat al acestei stări de fapt.

În cursul secolului al VI-lea î.Hr., perioadă de mare expansiune etruscă, locuitorii Toscaniei s-au îndreptat și spre nordul Italiei peninsulare și vor atinge arcul toscan-emilian al Apeninilor. Din acest eveniment se va naște Etruria circumpadană. Fiesole, la sud de Apenini, exista deja la finele acestui secol, după cum o mărturisesc sursele arheologice. Trecerea spre câmpia fluviului Pad trebuie să se fi petrecut spre sfârșitul secolului. Puțin după aceea, necropolele vecine Bolognei își vor modifica materialul,

din punctul de vedere al naturii și al formei, și acesta va trece de la tipul vilanovian târziu la tipul numit Certosa, cu caracteristici etrusce propriu-zise. Existența unui dodecapol circumpadan, corespunzând Ligii celor 12 cetăți din Etruria, după cum sugerează Titus Livius (V, 33,9), este o problemă îndoielnică. Înstăpânirea în aceste câmpii aduce etruscilor resurse agricole imense. Ei vor ajunge și pe coastele adriatice, controlând prin portul Spina comerțul maritim și punând stăpânire pe trecătorile alpine care le vor deschide calea spre rutele terestre din centrul și din nordul Europei. Această regiune va constitui punctul de plecare al drumului cositorului și cel al ambrei, ce ducea până în ținuturile Nordului îndepărtat și ale Balticii, pentru obiecte de proveniență italică și etruscă. Prin comerțul etrusc ajung până în regiunea Bourbogne celtică, puțin înainte de anii 500 î.Hr., capodopere ale atelierelor din Grecia Mare, pe care un norocos arheolog le-a scos la iveală în apropiere de Châtillon-sur-Seine⁴⁰. Este o nouă dovadă a importanței acestor schimburi terestre spre Europa Centrală și de Nord. Insulele britanice oferă adesea cercetătorului mici produse meșteșugărești italiice, ajunse până la capătul acestei rute comerciale. Ar fi foarte important să se facă o înregistrare exactă a obiectelor etrusce și îndeosebi a vaselor din *bucchero nero* și a bronzurilor etrusce, materiale exportate în mod frecvent, care au fost găsite în afara Italiei, în special în Galia celtică. Până destul de curând, cercetătorii au fost prea dezinteresați de fragmentele ceramice prezente în diverse niveluri de săpătură. Acestea permit, totuși, să se urmărească direcția cursurilor comerciale, altminteri imposibil de descoperit. În prezent, trebuie să se caute,

⁴⁰ Cf. R. Joffroy, „La tombe de Vix”, *Monuments Piot*, t. XLVIII, fasc. 1, Paris, PUF, 1954. (n.a.)

lucru destul de dificil, în jurnalele de săpătură sau în inventare, urma unor descoperiri asemănătoare; cercetările stratigrafice actuale le acordă importanța pe care acestea o merită.

La sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr., Etruria a atins apogeul puterii sale și s-a extins asupra câmpiei milaneze, până la Sele. Ea constituia un vast ansamblu federal, deja un imperiu, al cărui teritoriu compact se opunea numeroaselor posesiuni, însă răzlețite și costaliere, ale punilor și grecilor. Dar acest început de unificare a peninsulei, care constituia preludiul acțiunilor de mai târziu ale Romei, era prematur și avea să rămână fără viitor. Roma înlătură dominația etruscă pe uscat, iar Cumae slăbește puterea maritimă a etruscilor. Aceste două războaie antrenează forțele unei federații insuficient de puternice pentru a reuși să-și reducă rapid la tăcere dușmanii. Secolul al V-lea î.Hr. este pentru Etruria unul de decadență și care marchează debutul unei slăbiri progresive.

Expulzarea Tarquinilor din Roma ne este pe larg descrisă de Titus Livius în ultima parte a primei cărți și începutul celei de a doua a *Istoriilor* sale. Descriere admirabilă, poleită cu episoade dramatice sau emoționante care rămân în memoria fiecăruia. Bineînțeles, destul de multe elemente ale tradiției sunt legendare; Mucius Scaevola, Horatius Cocles și Clelia par creații ale analisticii romane. Faptele reale se ascund sub țesătura legendei. Etruscii au fost nevoiți să părăsească Roma la începutul secolului al V-lea î.Hr. Dar cauza acestei plecări n-a fost un fel de insurecție republicană a romanilor, ci foarte probabil alianța celor din Cumae cu latinii. Asedierea Romei de către Porsenna, regele puternicei cetăți de la Chiusi, ascunde o reluare în stăpânire a orașului de către armatele etrusce, în cadrul unui război cu sorți

schimbători⁴¹. Pierderea Romei a fost foarte gravă pentru interesele etrusce. Legătura directă cu Campania este tăiată. Roma va ocupa curând un loc mai important în liga latină. Vecină cu lucumoniile Etruriei Meridionale, Roma va intra în luptă împotriva lor și va amenința, la rândul ei, independența acestora. Lupta începe împotriva orașului etrusc Veii, situat la mai puțin de 20 de km spre nord de cele șapte coline. Fidenae, mică cetate latină de pe malul stâng al Tibrului, este fidelă orașului Veii, care o protejează. Dar ea este râvnită de Roma. Primele ostilități nu au fost însă întotdeauna favorabile Romei.

Hegemonia lor asupra Latium-ului fiind pierdută, etruscii aveau nevoie de slăbirea celor de la Cumae pentru a-și asigura legătura pe cale maritimă cu Campania. Dar sprijinul Cartaginei, înfrântă în 480 î.Hr. de armatele Siracuzei și Agrigentului, în apropiere de Himera, le va lipsi etruscilor foarte mult. Flota de la Cumae, ajutată de vasele siracuzane venite în ajutorul ei, îi înfrânge pe marinarii etrusci, în 474 î.Hr. Această victorie a elenismului își va găsi glorificarea în prima *Pythică* a lui Pindar. Hieron și siracuzanii vor dedica la Olimpia o cască de bronz cu numele lor, care se găsește în prezent la *British Museum*⁴². Situația etruscilor în Campania devine delicată. Descinderea samniților în câmpia campaniană, începând cu mijlocul secolului al V-lea, a însemnat pierderea ei pentru Etruria. Cucerirea cetății Capua avea să aibă loc începând cu 423 î.Hr.⁴³ În

⁴¹ Cf. comentariul meu la cartea a doua a *Istoriei Romane*, a lui Titus Livius, ediția din Les Belles-Lettres și cartea mea *Tite-Live et les premiers siècles de Rome*, Paris, Les Belles-Lettres, 1965. (n.a.)

⁴² O a doua cască de bronz, provenind din prada de război luată de la etrusci, a fost găsită la Olimpia, în 1959, cf. G. Daux, în *Bulletin de Correspondance hellénique*, 1960, t. II, p. 721. (n.a.)

⁴³ Cf. J. Heurgon, *Recherches sur l'histoire, la religion et la civilisation de Capoue préromaine*, Paris, 1942, p. 87 sq. (n.a.)

acest timp, siracuzanii îndrăzniseră să pătrundă pe coastele Etruriei și să jefuiască orașele și porturile.

Lupta între Veii și Roma se reia în 438 î.Hr.; Titus Livius, în cărțile a IV-a și a V-a, redă aceste evenimente. În 425 î.Hr., Fidenae este distrusă de romani, iar orașul Veii forțat să se apere. După un armistițiu de douăzeci de ani, confruntarea intră în faza sa finală. Descrierea lui Titus Livius are o tentă epică. Veii, abandonată în voia soartei de către alte cetăți din Etruria, inconștiente se pare de pericolul care le amenința și pe ele, cade în mâinile dușmanilor după un asediu de 10 ani, al cărui erou a fost dictatorul M. Furius Camillus. Este o victorie răsunătoare pentru Roma care reduce la tăcere o puternică cetate, cu un trecut ilustru. Populația din Veii este masacrată sau transformată în sclavi, statuia lunonei Regina transportată în templul care fusese ridicat în cinstea zeiței, pe Aventin. Fără a pierde timpul, în 395, Roma pune stăpânire pe Capena, Nepi și Sutri, și pătrunde astfel 50 de km în teritoriu toscan.

Dar iată că invaziile celților pe pământ italic aduc un nou și redutabil inamic pentru federația etruscă. Venind din Europa Centrală, triburile celtice, în căutare de pământuri fertile, intră în câmpia fluviului Pad la începutul secolului al IV-lea î.Hr., și toată Etruria circumpadană se găsește astfel în mare pericol. Potrivit tradiției, Melpum-ul ar fi căzut prin 396 î.Hr., în aceeași zi cu cucerirea Veii. Primele năvăliri ale triburilor celtice au fost violente și au răspândit panică. O fulgerătoare înaintare îi va aduce până la Chiusi, apoi, prin văile apelor Chiani, Paglia și Tibru, până în apropiere de Roma, pe care o ocupă, mai puțin cetățuia de pe Capitoliu, după bătălia de la Allia, atât de funestă pentru acvilele romane. Aceste incursiuni în profunzimea terenului peninsular au fost fără urmări.

Dimpotrivă, venirea succesivă a insubrilor, cenomanilor, boiilor, senonilor și lingonilor, care vor invada câmpia fluviului Pad, o va scoate în câteva decenii de sub control etrusc. Spre mijlocul veacului al IV-lea î.Hr., Etruria circumpadană a fost transformată în Galia Cisalpină. Etruscii au trebuit să se retragă fie dincolo de Apenini, fie înspre văile alpine. Doar în câteva puncte elementul etrusc va rămâne important, de pildă la Mantua⁴⁴. Celții vor suporta în mod profund influența civilizatoare a populației învinse, după cum o dovedește materialul abundent și bogat în metale și în aur, pe care-l furnizează mormintele celtice descoperite în nordul și în estul peninsulei.

Astfel, de la mijlocul secolului al IV-lea î.Hr., imperiul etrusc nu mai este decât o amintire. Poporul tuscilor se limitează la Etruria propriu-zisă, unde se simte prins ca într-o menghină. În mai puțin de un secol și jumătate, etruscii își pierd chiar și independența. Această rapidă cădere este datorată, desigur, numărului și puterii adversarilor și spiritului metodic al cuceririi de care au făcut dovadă elitele conducătoare romane. Dar căderea etruscilor se explică și prin lipsa uniunii politice și militare a lucumoniilor etrusce, unite doar prin legăturile cu caracter religios și adunările anuale care se țineau lângă *Fanum Voltumnae*, sanctuar federal situat pe teritoriul cetății Volsini. Această unitate morală a poporului nu a fost, în mod evident, suficientă pentru apărarea țării, amenințată în structurile sale de bază.

Profitând de haosul etrusc, grecii își vor sfida vechii rivali, jefuindu-le țărmurile. Triremele⁴⁵ din Siracuza vor

⁴⁴ Pliniu cel Bătrân, *Hist. Nat.*, III, 130. Săpături actuale, desfășurate aproape de Mantua, dovedesc existența unui adevărat habitat etrusc, a cărui explorare începe să se anunțe fructuoasă. (n.a.)

⁴⁵ Triemă — corabie cu trei rânduri de vâslași. (n.tr.)

ancora în insula Elba și în Corsica și ținuturile sale, ocupate de greci, vor fi definitiv sustrate controlului etrusc. Astfel, se întrerupea comerțul intens care unea odinioară Etruria de Ionia și Atica. Dionysios din Siracuza⁴⁶ voia și el să pătrundă în Adriatica. Prin urmare este înființată Ancona, iar cetățile Adria și Spina sunt cucerite.

Rezistența Etruriei împotriva inamicilor ei romani a fost „spasmodică” și fără un plan de ansamblu. În jurul anului 358 î.Hr., Tarquinia, Cerveteri și faliscii se vor lupta cu Roma. În 351 î.Hr., Cerveteri trebuie să accepte supunerea, să se separe de liga etruscă și să-și păstreze o aparentă autonomie. Fără drept de a încheia pacea sau de a declara război, fără putere legislativă și nici juridică, locuitorii anticei lucumonii sunt reduși la statutul de cetățeni din zona politică secundară, fiind privați de drepturi politice, *cives sine suffragio*. Un armistițiu de patruzeci de ani a urmat acestei perioade de disoluție pentru Etruria, de organizare și de întărire pentru cetatea romanilor, victorioasă în cadrul războiului latin și în primele războaie cu samniții. Doar în 311 î.Hr., etruscii, pe care progresele rivalei lor tenace îi vor neliniști prea târziu, se vor ridica împotriva Romei, reținută de confruntările din Apulia și Campania. Doar faliscii, aflați în alianță cu Roma din anul 343 î.Hr., nu se revoltă. Sutri este asediat. Neglijând această amenințare, un îndrăzneț general roman, Q. Fabius Rullianus, în fruntea a două legiuni trece Munții Ciminieni, ale căror păduri întunecate păreau atunci aproape de neatins. *Silva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda quam nuper fuere Germanici saltus*⁴⁷,

⁴⁶ Dionysios din Siracuza (405-367 î.Hr.) conduce în chip tiranic cetatea și, pentru a putea să-și păstreze dominația, va angaja numeroși mercenari. (n.tr.)

⁴⁷ Pădurea Ciminia era atunci mult mai de neatins și de temut decât fusese de curând muntele împădurit al germanilor. (n.tr.)

scrie Titus Livius (IX, 36, 1), evocând această măreață faptă romană. Aproape de Perusia, trupele etrusce sunt împrăștiate și lucumoniile din inima Toscanei sunt la rândul lor amenințate. În 308 războiul ia sfârșit, Tarquinia trebuie să cedeze o parte din teritoriul ei și să semneze o pace pe patruzeci de ani. Etruria încheie un armistițiu care trebuia reînnoit anual la ceremonia *Fanum Voltumnae*.

În pofida slăbirii sale, poporul decadent găsește forța de a trimite vase pe mări îndepărtate. Printr-o ciudată răsturnare a alianțelor, o flotă formată din treizeci de vase salvează, în 307 î.Hr., Siracuza, apărată de Agatocles împotriva asediului cartaginezilor. Vechea uniune etrusco-punică și ostilitatea etruscilor contra grecilor dispăruseră așadar. Prin înaintarea sa, Roma îi amenința deopotrivă pe etrusci, pe grecii din Italia de Sud și din Sicilia; Cartagina întreținea cu ea relații amicale, fondate pe împărțirea zonelor de influență. Dar apariția vaselor etrusce în apele siracuzane nu avea să anunțe nici un nou început, nici o revenire a forțelor. Dimpotrivă, războiul cu romanii intra în faza sa finală.

Cel de-al treilea război samnit, care a avut loc între 299 și 290, oferă ocazia diferiților inamici ai Romei de a se uni în tentativa lor de a-i zdrobi acesteia, printr-un asalt generalizat, înaintarea și cuceririle pe care le-a înlăptuit. Efortului samniților se adaugă cel al etruscilor, galilor cisalpini, umbrienii și sabinii. Dar foarte curând trupele etrusce sunt înfrânte în apropiere de cetatea Volterra. Bătălia decisivă se va da în Picenum, aproape de orașul Sentinum, în 295 î.Hr. Patru legiuni romane, conduse de Q. Fabius Rullianus și P. Decius Mus, sunt puse în mare pericol de forțele mai numeroase ale samniților și galilor, cărora li se alătură etruscii și umbrienii. Consulul Decius se „consacră” Pământului și Zeilor Mani în schimbul victoriei

armatelor sale⁴⁸, și acestea ies învingătoare în mod decisiv. A fost în joc soarta populațiilor din Italia Centrală. Din 294 î.Hr., etruscii încheie pace cu Roma, care se mulțumește pentru moment cu un pact de alianță cu Volsini, Perugia și Arezzo. În 293 î.Hr., faliscii se vor ridica imprudent și vor trebui să se supună voinței învingătorului.

Etruscii deveniseră susținătorii din plan secundar ai armatelor celților din câmpia fluviului Pad, care dădeau asalturi dure trupelor romane. În 284 î.Hr., galii senoni coboară în valea fluviului Arno cerând alianță cu Arezzo, dar pentru că cetatea refuză ea este asediată. Volsinienii li se alătură. Consulul L. Caecilius Metellus suferă o gravă înfrângere sub zidurile cetății Arezzo, ceea ce va provoca revolta samniților și lucanilor. Însă galii senoni sunt înfrânți, iar teritoriul lor este anexat. În 283 î.Hr., este rândul boilor să apară în valea fluviului Arno și să se unească cu etruscii. Aliații sunt însă înfrânți lângă lacul Vadimon ale cărui ape se vor amesteca cu sângele învinșilor. Etruscii rămân singuri în fața romanilor; totuși Pirus, regele Epirului, care venise să acorde ajutor Tarentului, urcase până la Anagni și putea să fie un aliat nou și deloc neglijabil. Etruscii, epuizați de înfrângerile suferite, nu vor aștepta să se poată realiza joncțiunea cu el și Vulci și Volsini sunt silite să încheie pace în condiții dure. O mare parte a teritoriului cetății Vulci este anexat, iar aici se va înființa, în 273 î.Hr., colonia romană Cosa. Vechea și puternica lucumonie, a cărei producție artistică cunoscuse un atât de strălucit progres în epoca arhaică, intra acum în umbră și doar mormintele scoase la iveală de arheologi, în împrejurimile localității Canino și care conțin admirabile obiecte grecești sau etrusce din ceramică, bronz sau aur, evocă

⁴⁸ Titus Livius, X; 28. Cf. mai recentul studiu al lui Ch. Guittard, *Le rituel de la devotio chez Tite-Live et chez Accius*, CRAI, 1984. (n.a.)

îndepărtatele timpuri în care Grecia însăși admira arta de la Vulci.

După încheierea războiului cu Tarentul, în 272 î.Hr., Roma anexează jumătatea terenurilor din Cerveteri și poate să plănuiască distrugerea ultimului bastion de rezistență care mai subzista în Etruria, respectiv antica cetate Volsini. În 294 și 280 î.Hr., Roma semnase un tratat de alianță cu ea. Dar forța poziției acesteia, practic inexpugnabilă⁴⁹, irita orgoliul roman. Patricienii din cetate vor apela în mod imprudent la ajutorul Romei contra plebei, al cărei număr crescuse ca urmare a sclavilor eliberați în timpul ultimelor războaie. Plebea ajunsese la conducerea cetății și practicase un regim tiranic și odios. Armata Romei începe asaltul asupra orașului; supraviețuitorii au trebuit să abandoneze colinele înalte care le serviseră ca bastion natural și să se deplaseze în apropierea lacului, pe pantele domoale, unde se va dezvolta și va prospera la rândul ei cetatea romană Volsini. Supunerea Etruriei este practic încheiată o dată cu cucerirea acestei redutabile fortărețe. Într-adevăr, ținutul este liniștit de-a lungul primului război care, între anii 264 și 241 î.Hr., opune pentru prima dată Roma și Cartagina. Din motive necunoscute, Roma decide, la capătul acestei lungi confruntări, să pornească împotriva orașului Faleri, aliat al său din 293. Cetatea cedează rapid. Locuitorii sunt transportați la 5 km depărtare de orașul original și astfel se naște cetatea *Faleri novi*. Jumătate din teritoriul orașului este confiscat.

⁴⁹ Despre cercetările din etruscul oraș Volsini și descoperirea unui punct arhaic de sprijin care depindea de acest oraș, vezi articolele mele din *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 1947, p. 9 sq., 1950, p. 53 sq., 1953, p. 39, 1955, p. 49 sq., 1958, p. 7 sq. și lucrarea mea *Recherches archéologiques en territoire volsinien*, Paris, 1972. Azi se recunoaște Volsini cea veche după situl de la Orvieto, iar partea nouă aproape de lacul Bolsena. (n.a.)

Perioada de cucerire se încheiase astfel și Etruria avea să se romanizeze treptat, în cursul ultimelor două secole ale Republicii. Teritoriul său a fost unificat de drumuri constituind o prețioasă rețea pentru comerțul și viitoarele cuceriri ale Romei. Între primul și al doilea război punic, *via Aurelia*, *via Clodia*, *via Cassia* au fost construite pe pământ etrusc și drumurile moderne încă mai urmează azi contururile anticelor căi consulare. Cucerirea ținutului etrusc a fost completată de ocuparea insulei Corsica, a teritoriului Luni luat de la liguri și prin pătrunderea în Galia Cisalpină. Calea spre Italia de Nord a fost deschisă romanilor printr-o teribilă înfrângere a galilor cisalpini ajutați de o parte a celților transalpini, lângă Telamon, în 225 î.Hr. Bătălia s-a desfășurat în plin teritoriu etrusc, dar fără ca etruscii să participe în vreun fel. Foarte curând după aceasta, are loc trecerea legiunilor în câmpia Padului, fondarea coloniilor de la Piacenza și Cremona. În timpul celui de-al doilea război punic, Etruria, care suferă totuși în urma traversării din 217 a armatelor lui Hannibal, rămâne calmă; dacă ici-colo apar mici agitații provocate de amenințările punice, nici o revoltă nu marchează totuși această perioadă dură. Dimpotrivă, în 205 î.Hr., populațiile etrusce vor furniza contingente de natură diversă pentru ajutorarea armatei lui P. Cornelius Scipio (Titus Livius, XXVIII, 45).

Până la războaiele sociale în Etruria este liniște. În 91 î.Hr., etruscii, rămași fideli Romei, luptă alături de legionari. Legea Iulia (*lex Iulia*) le va acorda, ca recompensă, dreptul de cetățenie romană. Războiul civil care-l va opune pe Marius Caius lui L. Cornelius Sylla demonstrează valoarea acestei situații. Sylla va pedepsi crunt orașele etrusce care se aliașeră cu inamicul său. La Volterra, Arezzo, Fiesole confiscările de pământuri sunt masive,

apoi mai multe garnizoane militare vor fi trimise în diferite centre. S-a spus adesea că actele de violență ale lui Sylla au marcat sfârșitul Etruriei și că romanizarea ținutului și-a găsit astfel împlinirea. Această afirmație este exagerată. Individualitatea poporului etrusc era mult prea marcată pentru ca ea să dispară chiar și în fața violențelor unui dictator nemilos. În fapt, tradițiile religioase și artistice s-au perpetuat de-a lungul întregii epoci imperiale. Faimosul rescript al lui Constantin, găsit în micul oraș Spello⁵⁰, arată că, până la începutul secolului al IV-lea d.Hr., populațiile din Toscana își păstrasera obiceiul de a trimite delegați la jocurile anuale ale Ligii toscane, care se țineau în teritoriul volsinian, în apropiere de sanctuarul de la *Voltumna*. Aceasta implică o persistență surprinzătoare a unui real sentiment de fraternitate între niște popoare cu o origine comună și care, totuși, nu știuseră niciodată, nici chiar în momentul lor de putere și glorie, să se unească eficient pentru a-și transforma federația, slab încheagată, într-un adevărat imperiu⁵¹.

⁵⁰ *CIL*, XI, 5265. (n.a.)

⁵¹ Pentru prezența etruscă la nord de fluviul Pad, în momentul în care Etruria este o mare putere, cf. *Gli Etruschi a Nord de Po*, catalogul științific al unei expuneri conduse de R. De Marinis, Mantua, 1986. Pentru raporturile dintre etrusci și gali, cf. actele congresului desfășurat la Bologna, în 1985, intitulate: *Celti e Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V secolo alla romanizzazione*. (n.a.)

SCRIEREA ȘI LIMBA ETRUSCĂ

Problema originii poporului etrusc îi opune și astăzi, după cum am văzut, pe savanți: progresul criticii istorice și a cunoștințelor arheologice permit totuși să se găsească o soluție satisfăcătoare. Dar limba etruscă continuă să sfideze eforturile cercetătorilor⁵². Ea constituie un caz aparte în domeniul lingvisticii. Etrusca s-a vorbit în Toscana până în era creștină și, fără îndoială, în diferite regiuni, până în prima parte a Imperiului Roman. Erudiții romani erau deja interesați de această limbă, atât de îndepărtată de limba lor proprie. Dar a dispărut orice amintire despre aceasta după perioada Antichității și, în afară de bandajele mumiei din Agram, nici un manuscris etrusc nu a supraviețuit până în timpuri moderne. Desigur, în fața unei documentații epigrafice bogate, dar având caracter limitat, și fără ajutorul neprețuit al bilingvismului, savanții se află într-o situație dificilă. Citind cu ușurință textele al căror număr crește o dată cu descoperirile făcute și cu noile săpături, cercetătorii rămân incapabili de a le pătrunde sensul. Progresele metodei de cercetare lingvistică au permis, de cincizeci de ani încoace, înregistrarea unor succese datorită nenumăratelor încercări de descifrare a limbii etrusce. Cu toate acestea, trebuie spus că vălul necunoașterii este departe de a fi ridicat: pentru a înțelege aceasta, este suficient să se examineze multiplele și absolut divergentele interpretări care s-au propus pentru

⁵² Semnalăm aici doar recentul opuscul al lui M. Cristofani, *Introduzione allo studio dell'etrusco*, Florența, 1973. (n.a.)

formule sau expresii, care apar deseori în documentația de care dispunem. Această constatare nu duce la concluzia că cercetarea istorică este în impas și că orice progres real este actualmente imposibil. Totuși, dacă nu apar descoperiri neașteptate, soluția rămâne încă departe iar drumul spre ea este anevoios.

Sistemul alfabetic etrusc nu ridică serioase dificultăți și, cel puțin în acest domeniu, eforturile erudiților și-au atins scopul. Alfabetul etrusc derivă din cel grec și, ca și grecii, etruscii reprezentau vocalele prin semne; așadar toate semnele sunt înregistrate. Existența unui anumit număr de „abecedare-model” ne permite să urmărim evoluția scrierii lor. Este vorba, pentru o bună parte dintre ele, de modele de scriere. Există asemenea alfabete și în lumea greacă dar ele sunt rare și incomplete. Câteodată semnele alfabetice serveau ca mijloace de reperare a modului de îmbinare a diferitelor elemente ale aceluiași obiect. Este cazul, de pildă, al semnelor-reper, care sunt trasate pe reversul basoreliefurilor ce decorează gâtul unui admirabil crater grec, descoperit recent la Vix: ele sunt repetate pe gâtul vasului însuși și au permis reconstituirea exactă a douăzeci și trei de piese ale frizei⁵³.

Alfabetul cel mai vechi este, prin urmare, cel găsit într-un mormânt circular de la Marsiliana d'Albegna. Alfabetul este gravat pe marginile unei tablete de fildeș, care datează, ca și restul materialului funerar, din jurul anilor 700 î.Hr. El conține douăzeci și șase de litere reprezentând cele douăzeci și două de litere ale alfabetului fenician, plus cele patru litere adăugate acestui alfabet de către greci. Alfabetul de la Marsiliana reprezintă deci un foarte vechi împrumut de la greci și este foarte apropiat

⁵³ Cf. R. Bloch și R. Joffroy, „L'alphabet du Cratère de Vix”, în *Revue de philologie*, 2, 1953, pp. 175-191. (n.a.)

Numele literelor	Alfabetul etrusc arhaic		Alfabetul din Grecia Mare	Valoarea literelor în etruscă
	Marsiliana prin 700	Formello		
alfa	A	A	A	a
beta	𐌁	B	Β	b
gamma	𐌂	𐌂	Γ	g
delta	𐌃	𐌄	Δ	d
epsilon	𐌄	Ε	Ε	e
digamma	𐌅	𐌆	Ϝ	v
zeta	𐌆	𐌇	Ζ	z
eta	𐌇	𐌈	Η	h
theta	𐌈	𐌉	Θ	th
iota	𐌉	𐌊	Ι	i
kappa	𐌊	𐌋	Κ	k
lambda	𐌋	𐌌		l
mü	𐌌	𐌍		m
nü	𐌍	𐌎		n
[samekh]	𐌎	𐌏		s?
omicron	𐌏	𐌐		o
pi	𐌐	𐌑		p
[san]	𐌑	𐌒		s
koppa	𐌒	𐌒	𐌒	q
ro	𐌒	𐌓		r
sigma	𐌓	𐌔	Σ	s
tau	𐌔	𐌕	Τ	t
üpsilon	𐌕	𐌖		u
hi	𐌖	𐌖	Χ	ś
pi	𐌖	𐌖		ph
psi	𐌖	𐌖	Ψ	kh

Fig. 7

alfabetelor elenice arhaice de tip occidental. Ca și în acestea din urmă, litera *X* are valoarea unei siflante⁵⁴ și nu a unei guturale aspirate, inversul lui *Khi* din alfabetele orientale și clasice, iar *ψ* servește pentru notarea sunetului *Kh* și nu a grupului *ps*, ca grupul clasic *psi*. Se ezită încă asupra originii acestui alfabet. Provine el oare din orașul calcidic Cumae, ale cărui relații cu Etruria — devenite rapid ostile, după cum am văzut — datează din timpuri foarte vechi? Aceasta este opinia lui A. Minto în lucrarea sa despre *Marsiliana d'Albegna*. Efectiv, alfabetul de la Cumae și cel etrusc se aseamănă mult, de aceea teza a fost bine primită de cercetători. Se pare totuși că se cuvine mai degrabă îmbrățișată teza dezvoltată puțin după cea a lui Minto, de către A. Grenier, care susține următoarele: alfabetul etrusc este mai vechi decât toate alfabetele grecești occidentale cunoscute pentru că, spre deosebire de acestea și chiar învers față de ele, acesta conservă trei siflante de origine feniciană: *samek*, *sadé* și *shin*. Și într-adevăr, în mediul grec nici un alfabet nu a conservat sistemul complet al acestor siflante. Împrumutul din scrierea etruscă există deci dintr-o perioadă apropiată de momentul separării alfabetelor grecești occidentale și orientale și anterioare debutului colonizării grecești din Italia⁵⁵.

⁵⁴ Litera *X* în etruscă nu notează, în realitate, consoana dublă *cs* ci siflanta *ś*. Cf. Eva Fiesel, „*X* represents a Sibilant in early etruscan”, în *American Journal of Philology*, LXVII, 1936, p. 162 sq. (n.a.)

⁵⁵ Cf. A. Grenier, „L'alphabet de Marsiliana et les origines de l'écriture à Rome”, în *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, XLI, 1924, p. 3 sq.; studiul bun al lui M. Lejeune, „Observations sur l'alphabet étrusque”, în *Tyrrhenaica*, Milano, 1957 și lucrarea intitulată *L'écriture et la psychologie des peuples*, Centre international de Synthèse, Paris, 1963. (n.a.)

Fonetica etruscă era destul de diferită de cea greacă și etruscii au simțit, treptat, nevoia de a pune alfabetul lor de origine greacă în acord cu structura însăși a limbii lor. Sunetul vocalic *o* era confundat de către ei cu *u* și distingueau prost sonorele *b*, *d*, *g* de consoanele mute corespunzătoare acestora. De asemenea litera *o* a dispărut din alfabetul etrusc ca și literele *b* și *g*. Litera *gamma* sub o formă rotunjită servește la transcrierea consoanei mute *k*. Este acceptată pentru a transcrie sunetul *f* literă *ϕ*. Merită remarcat că inscripțiile lidiane prezintă un semn cu aspect asemănător.

Materialul lingvistic etrusc ajuns până la noi are un caracter esențialmente epigrafic. Singurul text scris de care dispunem este scris pe douăsprezece bandaje de in, care înfășoară o mumie egipteană din epoca greco-romană. Aceasta a fost descoperită la Alexandria și a fost cumpărată de un croat pe la mijlocul secolului al XIX-lea. După aceea, ea a fost depusă în Muzeul din Zagreb. Bandajele înfășurate conțin un text etrusc, cel mai lung text pe care îl avem. O mie cinci sute de cuvinte sunt scrise, doar cinci sute diferă unele de altele, având în vedere numeroasele repetiții. Acest număr este deja destul de important. Neașteptatul text a suscitat imediat printre etruscologi interesul cel mai viu și cel mai legitim, iar tentativele de descriere sau, cel puțin, de explicare a ansamblului scrierii s-au înmulțit. Este neîndoielnic caracterul religios al documentului, fiind foarte probabil vorba de un calendar sacru, care indică succesiunea ceremoniilor în cinstea zeilor. Redactat în limba neo-etruscă, textul este de dată târzie și nu trece dincolo de epoca elenistică. Recente studii de valoare au permis stabilirea împărțirii documentului într-un anumit număr de paragrafe distincte și formularea, în liniile mari, a sensului general al anumitor

pasaje. Trebuie recunoscut totuși faptul că, în pofida anumitor progrese, este încă necesară exegeza textului⁵⁶, sensul său exact rămânând necunoscut.

Puțin numeroase sunt inscripțiile arhaice pe care le avem la dispoziție. Doar câteva zeci dintre ele se pot data în secolul al VII-lea î.Hr. și aceasta nu trebuie să mire dacă ne gândim la numărul foarte redus de inscripții grecești din această perioadă. Atunci, nici grecii, nici etruscii nu recurgeau prea mult la scriere. Această realitate este și mai adevărată pentru alte popoare italice, precum latinii. Ansamblul materialului epigrafic constituie o cantitate impozantă. Este vorba de aproape zece mii de inscripții, al căror număr crește fără încetare, datorită descoperirilor întâmplătoare și mai ales datorită săpăturilor sistematice care se desfășoară în anumite puncte din inițialul teritoriu etrusc. Vechiul Corpus de inscripții (*Corpus Inscriptionum italicarum*), publicat în 1867 de către Fabretti, a devenit aproape inutilizabil. El este azi, în bună parte, înlocuit de *Corpus Inscriptionum etruscarum*, început în 1893 de către C. Pauli și a cărui publicare pe fascicule se desfășoară lent. Se continuă publicarea materialului din Etruria Meridională, la sud și est de Tarquinia, din Latium, Campania, Italia de Nord și din Umbria, și a întregului *instrumentum*, adică a numeroaselor inscripții, adesea foarte prețioase, care sunt gravate sau pictate pe obiecte, mai ales pe vase. Deși, în anumite privințe, această sarcină este terminată, eforturile de a o duce la bun sfârșit sunt atât de mari și necesită atâtea studii, încât numai o cooperare internațională de mare anvergură ar putea

⁵⁶ Aceasta reiese din ultimele analize metodice ale textului. Cf. M. Pallottino, „Il contenuto del testo della mummia di Zagabria”, în *Studi Etruschi*, XI, 1937, și K. Olzscha, „Interpretation der Agramer Mummienbinde” (*Klio-Beiheft*, 40), Leipzig, 1939. (n.a.)

permite să se întrevadă o soluție. Academia din Berlin, care începuse să publice ediția acestui *Corpus*, este actualmente ajutată de Institutul florentin de *Studi Etruschi*. S-ar cuveni să se amplifice această muncă în comun și să se atribuie savanților din diferite țări părți din acest imens efort. Astfel de afirmație nu este valabilă doar pentru studiile etruscologice. Progresul cercetărilor arheologice, noile exigențe ale criticii istorice pun dificultăți de redactare volumelor de inscripții dintre cele mai diverse. Împărțirea muncii a devenit o exigență aproape generală⁵⁷. Lumea științifică acordă mare credit unui *Sylloge* din textele etrusce cele mai importante și unui lexic al termenilor din limbă⁵⁸.

Aproape toate inscripțiile, găsite până în prezent, sunt scurte și cel mai adesea se limitează la câteva cuvinte. Nouăzeci la sută dintre ele au un caracter funerar și aceste epitafuri laconice nu ne spun decât numele defunctului, filiația, câteodată și vârsta la care a ajuns. Se înțelege faptul că astfel de texte asemănătoare sunt teribil de monotone și foarte puțin instructive în ceea ce privește limba însăși. Eforturile de cercetare se îndreaptă mai ales spre inscripțiile cele mai lungi, deci în realitate este vorba numai de o zecime dintre texte, dintre care doar două, țigla de la Capua și placa funerară de la Perusia, conțin mai mult de o sută de cuvinte. Marea inscripție de la Capua, repartizată în șaizeci și unu de linii și grupând în jur de trei

⁵⁷ Aceasta este valabilă și pentru epigrafiă greacă și latină. Cf. *Actes du II-ème Congrès International d'Epigraphie grecque et latine*, Paris, 1953, *passim*. (n.a.)

⁵⁸ Îi datorăm un asemenea *Sylloge* lui M. Pallottino, sub titlul *Testimonia linguae etruscae*, în *Biblioteca di Studi Superiori*, vol. XXIV, Florența, ed. a 2-a, 1968. Pentru un al doilea demers, v. M. Pallottino și M. Pandolfini Angeletti, *Thesaurus linguae etruscae*, I, Roma, 1978. (n.a.)

sute de cuvinte, nu a încetat să provoace curiozitatea cercetătorilor; diversele dificultăți pe care le prezintă sunt considerabile. Se poate citi textul, dar de la început se ridică un obstacol aproape descurajant; punctuația este într-adevăr atât de complicată și în aparență atât de haotică, încât ea compromite individualizarea exactă a cuvintelor. Dificultatea care s-a ivit în cadrul ultimelor tentative⁵⁹ rămâne înțelegerea semnificației a ceea ce pare a fi un ritual, conținând diferite ceremonii și acte sacre. Este vorba fără îndoială de un ritual funerar și de ceremonii dedicate divinităților htoniene. Dar nici o frază nu poate fi interpretată, tradusă de o manieră sigură.

Totuși, problema studiului limbii etrusce a fost examinată pe plan metodologic în modul cel mai serios și, din acest punct de vedere, esența problemei a fost găsită. Din ultimul sfert al secolului trecut⁶⁰ s-a conștientizat faptul că în fața cercetătorului lingvist se deschideau două direcții esențiale: metoda deductivă, constând în compararea etruscei cu o presupusă limbă înrudită, în deducerea, după o minuțioasă comparare, a sensului cuvintelor etrusce din sensul celor asemănătoare ale limbii cu care se face comparația, pe de o parte, iar pe de alta, metoda inductivă care studiază etrusca prin ea însăși și încearcă să găsească sensul și valoarea termenilor din analiza comparativă a frazelor sau a formulelor comparabile între ele. Prima metodă este periculoasă în cel mai mare grad, deoarece până în prezent n-a fost posibilă stabilirea unei înrudiri sigure între etruscă și vreo limbă deja cunoscută. Cu toate acestea, dacă metoda deductivă este folosită cu

⁵⁹ Cf. M. Pallottino, „Sulla lettura e sul contenuto della grande iscrizione di Capua”, în *Studi Etruschi*, XX, 1948, p. 159 sq. (n.a.)

⁶⁰ Este vorba de secolul al XIX-lea. (n.tr.)

prudentă, ea poate conduce la anumite concluzii de detaliu pentru clarificarea cuvintelor etrusce. Într-adevăr, de-a lungul istoriei sale, latina a beneficiat de un anumit număr de împrumuturi din etruscă; analiza prudentă a unor astfel de împrumuturi poate conduce la descifrarea sensului cuvintelor limbii etrusce, care la rândul ei are numeroase împrumuturi din greacă. Comentariile critice pe care le găsim în textele latine sau grecești, scurtele expresii bilingve de care dispunem, servesc ca fundament pentru astfel de cercetări. Ele ne-au furnizat deja câteva cunoștințe lexicografice sigure.

Dar absența unui text bilingv, izolarea actuală a limbii etrusce față de diferitele familii de limbi fac ca baza cercetărilor să constea doar în examinarea textelor etrusce și în compararea lor minuțioasă. Acest studiu, care a fost numit combinatoriu sau inductiv, presupune răbdare și curaj, căci foarte îndelungate eforturi nu au dus adesea decât la rezultate extrem de limitate și trebuie să ne mulțumim cu probabilitatea în loc de certitudine. De altfel, o pregătire lingvistică solidă este absolut indispensabilă și omiterea acestei stricte necesități a dus la falimentul complet al unor tentative întreprinse de amatori a căror finețe a spiritului n-a putut să compenseze ignoranța muncii lingvistice. Din contră, eforturile serioase ale răbdătorilor erudiți au permis strângerea unui destul de mare număr de cunoștințe solide privind fonetica și morfologia limbii etrusce, clarificarea unui anumit număr de termeni care reapar frecvent în inscripții.

O ingenioasă și justă observație tinde într-o anumită măsură să substituie lipsa dezastruoasă a textelor bilingve. Civilizația etruscă, după cum s-a văzut, nu s-a dezvoltat izolat, ci dimpotrivă; contactele cu populațiile vecine, greci, italici, latini au fost constante, iar influențele

reciproce — numeroase⁶¹. Monumentele descoperite arheologic, sursele literare o dovedesc suficient. În ceea ce privește materialul epigrafic, o consecință importantă s-a conturat. Formulele funerare și sacre din inscripțiile etrusce și din manuscrisul mumiei de la Zagreb pot, așadar, în anumite cazuri, să corespundă formulelor asemănătoare pe care textele grecești, italice sau latine ni le transmit într-o formă inteligibilă. Desigur, sarcina mai delicată este aceea de a găsi pentru formula ritualică etruscă tocmai expresia greacă sau latină care îi corespunde într-o oarecare măsură. Între timp, apelul la această nouă metodă „a textelor paralele” a dat deja rezultate apreciabile și mânuirea ei prudentă de către niște cercetători la curent cu diferitele aspecte religioase ale civilizației clasice poate să aducă noi cunoștințe. Studiul lui M. Pallottino asupra țiglei de la Capua⁶² este un exemplu pentru recursul la această nouă atitudine.

Care sunt astăzi rezultatele solide obținute de neînchețatele și dificilele eforturi ale unui mare număr de cercetători? Firește, „cheia” limbii etrusce nu a fost descoperită și este posibil ca fără o nouă descoperire importantă ea nici să nu fie găsită în viitorul apropiat. Nu rezultă de aici că știința bate pasul pe loc în așteptarea unor noi documente, a unor inscripții lungi sau efectiv bilingve. De acum încolo, sunt sigure o bună parte dintre aspecte. Analiza tendințelor fonetice etrusce s-a făcut, în principal, pe

⁶¹ Împrumuturile grecești din etruscă sunt numeroase. Cf. C. de Simone, *Die griechischen Entlehnungen im etruskischen*, I, II, Wiesbaden, 1970. (n.a.)

⁶² Cf. mai sus, nota 56, și, de asemenea, de același autor, articolul important „Il culto degli antenati ed una probabile equivalenza lessicale etrusco-latina”, în *Studi Etruschi*, vol XXVI (seria a II-a), 1958, p. 49 sq. (n.a.)

formele de nume ale divinităților sau eroilor greci, acelea care ne apar pe inscripțiile din Etruria. Aceasta a permis sublinierea clară a principalelor caracteristici ale foneticii etrusce, cu variațiile sale vocalice, reducerea diftongilor, modul de folosire a semivocalelor, absența consoanelor sonore, trecerea celor mute în aspirate, forța accentului tonic antrenând sincopa silabelor atone. Pe plan morfologic dificultățile sunt numeroase, cu toate acestea un mare număr de elemente sunt certe. Se ezită față de anumite forme despre care nu se știe dacă reprezintă adjective sau genitive ale substantivelor. Pluralul pare simbolizat printr-un anumit număr de sufixe, *-r*, *-l*, *-a*. Studiul onomasticii relevă diversitatea declinărilor în funcție de genuri. Desinențele sunt cunoscute în anumite cazuri, genitiv-dativ în *-s*, *-si*, *-al*, locativul în *-ti*, *i*. Formele frecvent atestate, *mi*, *mini*, reprezintă foarte probabil pronumele personal de la persoana I. Problema numerelor este astăzi rezolvată. Primele șase numere sunt gravate pe zaruri din fildeş de Tuscania, aflate în prezent la Cabinetul de Medalii. Lucrările lui Michel Lejeune asupra numerației etrusce (care folosește scăderea, la fel ca și numerația latină pe care o imită, pentru numerele 18, 19 etc.) au clarificat această problemă. Cunoștințele noastre despre verbul etrusc sunt încă limitate.

Care este situația în domeniul esențial al interpretării textelor? O bună parte a inscripțiilor ne sunt pe deplin inteligibile și aceasta poate părea paradoxal dacă ne gândim că totuși noi nu înțelegem limba etruscă. Este însă vorba despre inscripții scurte, în care elementele de onomastică, ușor de recunoscut, ocupă cea mai mare parte a lor. Dar această constatare, care poate părea favorabilă, nu implică așadar serioase progrese în domeniul semanticii. Termenii principali indicând legăturile de rudenie au

putut fi descifrați, astfel, *clan* desemnează termenul de fiu, *sec* — pe acela de fiică, *puia* înseamnă femeie, *ati* — mamă; aceeași situație este și pentru cuvintele privitoare la viața sau vârsta defunctului: *lupu*, *lupuce* înseamnă că este mort, *svalce* — că a trăit, *avil* — semnifică anii trăiți. Ca exemplu, iată o inscripție funerară, printre multe altele, care se poate traduce fără dificultate: *Partunus vel velthurus satlnalc ramθas clan avils lupu XXIIIX*, adică „vel Partunu, fiul lui Velthur și al Ramthei Satlna, mort la 28 de ani”⁶³.

Dar dificultățile intervin și se amplifică atunci când este vorba despre inscripțiile care dau detalii despre cariera și viața defunctului, menționând ceremoniile funerare săvârșite la mormântul său. Dacă se are în vedere cel mai lung epitaf de care dispunem, el este gravat pe un rulou pe jumătate desfăcut, pe care îl ține în mână Laris Pulena, severul magistrat întins pe patul său de *nenfro*, care a fost descoperit în necropola de la Tarquinia. Acest text, care foarte probabil prezintă enumerarea sarcinilor și funcțiilor onorifice îndeplinite de distinsul personaj⁶⁴, ne rămâne încă, în afară de câteva expresii, puține la număr, dificil de înțeles. Dimpotrivă, unele scurte inscripții cu indicații biografice nu prezintă uneori greutăți de înțelegere, cum este aceasta⁶⁵: *aleθnas arnθ larisal zilaθ tarχnaθi amce*, Arnth Althna, fiul lui Laris a fost *zilath* (probabil împrumutător <pe gaj>) la Tarquinia.

Firește, cel mai lung text pe care-l deținem, *liber linteus* din Zagreb, este cel care a provocat cel mai mare număr de tentative de descifrare și cel mai mare efort. Caracteristicile redactării lui sunt favorabile. Scrierea sa este regulată, cuvintele sunt în mod constant și regulat separate

⁶³ CIE, 5424. (n.a.)

⁶⁴ CIE, 5430. (n.a.)

⁶⁵ CIE, supl., III, 322. (n.a.)

unele de altele, aceiași termeni și aceleași formule apar de mai multe ori în text, în locuri diferite, și permit o compara-re minuțioasă între diferitele părți ale documentului. După cum am văzut, caracterul esențial al textului devine clar, este vorba de prescripții relative la ceremoniile religioase, formând un fel de calendar sacru. Analiza internă a textu-lui și comparația cu ritualurile umbriene, ca și cu Tablele de la Iguvium sau ritualurile latine, au permis clarificarea anumitor aspecte ale ceremoniilor prescrise. Suntem încă departe de o clară înțelegere de ansamblu a acestui text.

Astfel, stadiul actual al documentației noastre este cauza esențială a dificultăților de tot felul care îl asaltează pe lingvist în studiul limbii etrusce. Dacă nici o descoperire importantă nu intervine și nu îmbogățește considerabil materialul de care dispunem, progresele hermeneuticii vor continua să fie lente și rezultatele studiilor cel mai serios întreprinse vor fi, cel mai adesea, marcate de o regretabilă incertitudine. Desigur, nu este absolut imposibil ca ideea unei apropieri neprevăzute să frapeze mintea vreunui cercetător și să scoată etrusca din izolarea ei actuală. Toate tentativele de a clarifica această limbă printr-una deja cunoscută au eșuat lamentabil până acum, și aceste eșecuri, datorate adesea lipsei unei pregătiri lingvistice și pretenției naive a unor amatori încântați de o aparentă reușită a încercărilor lor de „traducere”, n-au făcut decât să arunce asupra etruscologiei suspiciunea nejustificată a câtorva minți de calitate. Singurul text descoperit, apropiat de etruscă, este inscripția de pe stela de la Lemnos și această asociere, atât de importantă în plan istoric, nu aduce nimic în domeniul limbii, deoarece textul din Lemnos rămâne, el însuși, neînțeles.

Cu toate acestea, situația se poate schimba datorită noi-lor descoperiri efectuate fie în estul bazinului mediteranean,

fie chiar în Etruria. Cunoaștem foarte puțin diferitele idiomuri din Asia Mică și documentația noastră este extrem de deficientă. Dezvoltarea prospecțiunilor arheologice și recursul la metode de săpătură mai sigure, îndreptățesc nașterea unor noi speranțe. În ultimul timp, în mai multe țări orientale, s-au realizat descoperiri senzaționale în diferite domenii, deci este firesc să credem că devine posibilă descoperirea de texte neașteptate, care să se dovedească apropiate de etruscă, clarificate ele însele de texte redactate în limbi deja cunoscute. Chiar în Etruria, descoperirile se înmulțesc rapid și permit, în multe domenii, îmbogățirea cunoștințelor noastre. Recentele texte scoase la iveală pe diferite șantiere intră în seria de inscripții obișnuite, cu o redactare seacă și monotonă⁶⁶. Dar în Etruria propriu-zisă, sau în Campania și Italia de Nord, pot fi descoperite lungi inscripții care să aducă lămurii decisive în problemele îndelung dezbătute. Descoperirea unor texte bilingve etrusco-latine de o mărime apreciabilă ar constitui, evident, evenimentul decisiv și de multă vreme sperat și așteptat. O nouă tendință a cercetării arheologice oferă poate un plus de șansă la realizarea unei astfel de speranțe. Până la o dată recentă, arheologii se preocupau în principal de degajarea mormintelor și a necropolelor, adesea deosebit de bogate în obiecte de primă importanță, conservate excelent în camerele subterane ale hipogeeilor etrusce. Dar s-au neglijat locurile în care au existat orașele; vestigiile care s-au conservat aici

⁶⁶ Se va lua în considerare importanța unei inscripții etrusce arhaice, datând din jurul anilor 580-560 î.Hr., gravată pe un mic animal, este vorba de un leu, descoperit la Roma, în materialul votiv arhaic ce provine de la San Omobono. Cf. articolul lui M. Pallottino, „Lo sviluppo socio-istituzionale di Roma arcaica alla luce di nuovi documenti epigrafici”, în *Studi Romani*, 27, 1979, pp. 1-14. (n.a.)

sunt mai ales de ordin arhitectural, părți din incinta defensivă, resturi de temple dedicate triadei etrusce, *favissae* și *ex-voto*-uri, ruine, care sunt cel mai adesea în stadiu fragmentar. Descoperirile de pe platourile unde se întindeau puternicele și venerabilele lucumonii de la Tarquinia și Vulci nu sunt în nici un fel comparabile cu comorile pe care necropolele lor le dezvăluie arheologilor. Și totuși, pe plan istoric și uneori artistic, aceste vestigii prezintă un înalt interes; ele revelează chiar cadrul unde s-a desfășurat viața etruscilor. Or, această viață, după cum am văzut, nu a fost întreruptă de cuceririle romane. Cuceritorii s-au amestecat cu cucerii ale căror tradiții și limbă s-au conservat cu consecvență⁶⁷. În decursul celor trei secole din lunga perioadă pe care din obișnuință o numim elenistică, și care va dura din secolul al III-lea î.Hr. până la începuturile erei creștine, o civilizație mixtă, etrusco-romană, s-a dezvoltat în vechile centre ale puterii etrusce. Probabil că s-au folosit ambele limbi: latină și etruscă. De ce, în aceste condiții, n-ar exista și texte bilingve, afișate, în anumite cazuri, de municipalități și putând fi destinate, deopotrivă, diverselor segmente de populație?

Necropole târzii, cum este imensul mormânt al familiei *Volumniilor*, din apropierea imediată a Perusiei, au dezvăluit deja anumite epitafuri foarte scurte, redactate deopotrivă în latină și în etruscă. Zona orașelor ar trebui să permită descoperirea de texte de acest gen, dar a căror intenție și conținut, neavând un caracter funerar, ar putea conține termeni de civilizație. Traducerea unor astfel de termeni, clarificarea formelor inexplicabile sau a unor construcții gramaticale etrusce, până acum obscure, ar

⁶⁷ Pentru problema limbii etrusce vorbite la Roma, cf. C. de Simone, „Gli Etruschi a Roma: evidenza linguistica e problemi metodologici”, în *Gli Etruschi e Roma*, Roma, 1981, pp. 93-103. (n.a.)

impulsiona, de o manieră decisivă, fără îndoială, cercetările etruscologice. Desigur, totul reprezintă doar o speranță, dar aceasta nu este nefondată și arheologul este ghidat deseori și susținut de ea în eforturile sale depuse chiar și „în cuiburile de vultur” unde se stabiliseră cuceritorii etrusci. Să-mi fie permis să evoc aici o amintire personală. Una din multele emoții simțite în timpul peripețiilor care au însoțit săpăturile pe care le-am condus în repetate rânduri în Toscana, a fost provocată de straniul discurs pe care mi l-a ținut într-o zi un proprietar din zona pe care trebuia să o explorez. Acesta mi-a povestit că, lucrând cu câteva luni înainte la ogorul lui, a dat peste o coloană plină de inscripții; după opinia lui, o parte din text era scris cu litere care-i erau familiare, deci în latină, și o altă parte într-o limbă care nu se lăsa descifrată. Neștiind ce să facă cu această piatră voluminoasă, a trebuit pur și simplu să o îngroape la loc. Se poate înțelege emoția mea. Să fie oare acea inscripție bilingvă atât de mult dorită, scrisă jumătate în latină, jumătate în etruscă? Am solicitat și obținut fără întârziere permisiunea interlocutorului meu de a-i cerceta proprietatea chiar în locul unde, după spusele lui, ar fi fost posibilă o astfel de descoperire. Dar, din păcate, sondajele nu au avut nici un rezultat, cel puțin nu cel pe care-l speram eu. Erau rămășițe de pietre, aparținând probabil la origine câtorva construcții de epocă romană, dar nici unul dintre blocurile descoperite nu avea nici o urmă de scriere. Am lărgit zona cercetărilor mele, dar în zadar. Deceționat și intrigat, doream să elucidez cauzele acestui mister. Nu am reușit însă mare lucru. Am obținut de la interlocutorul meu și alte detalii despre descoperirea sa care s-a volatilizat atât de neobișnuit. El însuși lucrase pe domeniul său cu speranța de a găsi câteva vestigii etrusce, pentru că întreaga regiune se dovedise foarte bogată în morminte

cu inventar prețios. Or, cum se întâmplă adesea, acest gen de cercetări se efectuaseră în timpul nopții, pentru a evita orice indiscreție și pentru a scăpa de privirea curioasă a trecătorilor și a vecinilor. Săpăturile clandestine, care au făcut ravagii atât de mult timp în Italia, sunt astăzi pedepsite sever și, chiar dacă pedepsele nu le elimină din peninsulă, ele îi obligă totuși pe amatori să-și mai încetinească zelul aducător de neajunsuri și să-și ia numeroase precauții. Munca, în aceste condiții, se desfășoară pe timp de noapte.

Or, noaptea, imaginația căutătorilor de comori este mai activă, iar bătrânele locului plăsmuiesc ciudate viziuni despre călătorii sau peripeții nocturne. Întunericul, care i-a îngrozit întotdeauna pe copii, nu le provoacă doar lor viziuni fantastice și câteodată adevărate halucinații. De unde oare a apărut totuși această stranie poveste despre inscripții fanteziste și inscripții dispărute; nu știam și totul rămânea un mister. Să se fi răspândit vestea că doresc să descopăr inscripții etrusce sau latine și, prin jocul întâmplării, imaginația să fi materializat acest obiect atât de dorit? Totul este posibil... Ar mai fi o explicație: inscripția să se fi descoperit cu adevărat, dar, în loc s-o îngroape, așa cum a pretins, căutătorul nostru de comori să o fi distrus și, spartă cu ciocanul, să o fi folosit pentru una sau alta dintre clădiri, cum se procedează foarte adesea în atât de multe locuri. Dar un asemenea sacrilegiu nu mi-a fost niciodată mărturisit.

Cercetătorii arheologi își fac de multe ori speranțe deșarte și descoperiri întâmplătoare depășesc așteptările. Urmărirea cu răbdare a prospecțiunilor pământului etrusc va satisface poate într-o zi așteptarea plină de nerăbdare a lingviștilor. În orice caz, rezultatele pe care eforturile lor răbdătoare le-au obținut deja, au clarificat numeroase

aspecte ale unei limbi încă insuficient cunoscută și vor ușura înțelegerea sa definitivă în ziua în care materialul de care dispun se va îmbogăți substanțial. De altfel, iată cum o senzațională descoperire dintr-un domeniu apropiat a dovedit că nici în cazul celor mai dificile sarcini nu trebuie pierdută speranța. Doi cercetători englezi au știut, acum treizeci de ani, să descifreze o scriere total necunoscută, într-o limbă pe care de asemenea o credeam străină cunoașterii noastre. Este vorba de ceea ce se numește linearul B, scrierea documentelor găsite în Creta și Grecia propriu-zisă, din epoca miceniană. Informațiile acestor tăblițe merg până în 1400-1200 î.Hr. Diferitele ipoteze de lucru și stabilirea de grile raționale și de statistici minuțioase, bazate pe frecvența și uniunea dintre ele a semnelor acestei scrieri silabice, au permis rezolvarea problemei și descoperirea valorii acestor semne. Limba pe care au tradus-o s-a dovedit a fi un dialect grec, destul de apropiat de cel folosit în epoca clasică. Era așadar vorba, și fără să o știm, de o limbă pe care o cunoșteam deja, iar aici ipotezele de lucru au avut cel mai mare rol și doar semnele care o exprimau erau cele realmente necunoscute. Situația era deci diferită fundamental de cea în care ne găsim în cazul limbii etrusce. Totuși, descrierea metodei care a permis cercetarea din aproape în aproape, apoi descoperirea, este de cel mai mare interes⁶⁸. Iată de ce aceste situații îi vor încuraja pe cercetătorii care întâmpină obstacole în aparență de netrecut.

De asemenea aș mai insista puțin asupra descoperirii din 1964,⁶⁹ din sanctuarul de la Pyrgi, unul din porturile

⁶⁸ Cf. M. Ventris și J. Chadwick, „Evidence for greek dialiect in the mycenaean archives”, în *Journal of Hellenic Studies*, LXXIII, 1953, pp. 84-105. (n.a.)

⁶⁹ Cf. *Le lamine di Pyrgi*, Ac.Naz. dei Lincei, 1970. (n.a.)

oraşului Caere. Templul a fost prădat de Dionysios din Siracuza şi de flota sa. Săpăturile conduse de M. Pallottino şi şcoala sa au permis scoaterea la lumină a trei lamele de aur, din care două au gravate pe ele inscripţii etrusce, iar cea de-a treia una punică. Este vorba aici de texte paralele care sunt dedicaţii către zeiţa stăpână a sanctuarului, onorată în inscripţiile etrusce sub numele de Uni, iar în cea punică sub denumirea de Astarte⁷⁰.

⁷⁰ Cf. *Le lamine di Pyrgi*, Ac. Naz. dei Lincei, 1970. (n.a.)

VIAȚA PUBLICĂ ȘI VIAȚA PRIVATĂ A ETRUSCILOR

Călătorul care poate să zăbovească în Toscana și să viziteze, unul după altul, siturile pitorești în care se ridicau vechile cetăți etrusce și unde se aflau necropolele lor, este impresionat în fața acestor venerabile locuri și a ruinelor care le acoperă. Imaginația sa este stârnită de succesiunea, cât vezi cu ochii, a mormintelor monumentale în care bogatele familii își înmormântau morții. Calitățile arhitecturale și opulența mobilierului acestor sumbre sălașuri funerare evocă puterea unui popor care acum se odihnește aici. Se cuvine amintit entuziasmul liric pe care l-a simțit romancierul D. H. Lawrence în timpul primei sale călătorii la Cerveteri, Tarquinia și Vulci și pe care l-a tradus în viziunea sa romanțată asupra vieții oamenilor care-și trăiseră aici destinul⁷¹. Dar dacă vrem să trecem de la aceste momente de destindere, plăcute, într-adevăr, dar arbitrar, la un studiu propriu-zis istoric, apar noi dificultăți iar documentele devin rare.

Care era organizarea politică și socială a etruscilor? Singurele câteva indicații pe care autorii antici ni le-au lăsat nu ne oferă o imagine prea clară asupra acestei probleme. În anumite cazuri, aceste informații se pot confrunta cu scenele figurate pe frescele sau basoreliefurile toscane și cu cele câteva date pe care, printr-o analiză prudentă și atentă, le putem extrage din inscripții⁷².

⁷¹ D.H. Lawrence, *Promenades étrusques*, Paris, 1948. (n.a.)

⁷² Cf. J. Heurgon, „L'Etat étrusque”, în *Historia*, Band VI, ianuarie 1957, Heft I, p. 63 sq. (n.a.)

Orașele etrusce erau unite într-o federație cu legături esențialmente religioase. Reprezentanții celor douăsprezece populații din Etruria se adunau, în fiecare an, într-un sanctuar pe teritoriul cetății Volsini, *Fanum Voltumnae*. Nu se cunoaște încă amplasarea exactă a acestui templu, care se ridica foarte probabil în împrejurimile imediate ale lacului Bolsena. Explorarea arheologică a zonei ar trebui să permită găsirea mărturiilor singurului loc în care poporul etrusc își manifesta concret sentimentul unității sale. Probabil că aici se desfășurau sărbători și jocuri sacre, evocând reuniunile panelene de la Delfi sau Olimpia. Constituirea unei „dodecapolii” etrusce datează fără îndoială de la finele secolului al VI-lea î.Hr., ca imitație, după toate presupunerile, a confederației ioniene din Milet, alcătuită și ea tot din douăsprezece cetăți. Această conștiință a solidarității, care își găsește aici expresia ei palpabilă, nu i-a determinat niciodată pe etrusci să se unească durabil și din punct de vedere politic și militar. Alianțele lor au fost efemere și cel mai adesea tardive; diversele cetăți etrusce, care aveau interese și existențe foarte strânse, au fost distruse, rând pe rând, de un inamic comun, pe care doar alianța lor l-ar fi putut opri. Și individualismul funciar al orașelor etrusce a constituit, de asemenea, o cauză a pieirii lor.

Aceste legături federale ale etruscilor persistă totuși, după cum am văzut, pe tot parcursul Imperiului Roman. Un rescript al împăratului Constantin cel Mare ne este cunoscut printr-o inscripție din micul oraș umbrian Spello, document care datează din anii 333–337 d.Hr. Acesta ne spune că, până într-o epocă târzie, delegații sacerdotali ai etruscilor se reuneau anual la Volsini și că se ofereau jocuri scenice și lupte de gladiatori⁷³. Este curios să se

⁷³ CIL, XI, 5265. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, 705. (n.a.)

observe conservarea cu tenacitate a unei foarte vechi tradiții. În rest, Etruria trebuie să fi fost divizată atunci în cincisprezece popoare, așa cum ne lasă să înțelegem o inscripție târzie, care dovedește existența unui *praetor Etruriae quindecim populorum*. Nici un pasaj antic nu ne transmite lista celor douăsprezece lucumonii care constituiau, la origine, această ligă. Mai numeroase sunt orașele care, datorită bogăției și puterii lor, ar fi meritat să facă parte din această ligă: Tarquinia, Veii, Cerveteri, Vulci, Rusellae, Vetulonia, Populonia, Volsini, Chiusi, Perusia, Arezzo, Volterra, Cortona, Fiesole. Centrele Etruriei sudice sunt foarte strâns legate unele de altele și teritoriul lor era relativ restrâns; în nordul țării însă orașele, mai distanțate unele față de altele, dispun de pământuri mai întinse.

Toate aceste cetăți aveau o fizionomie și caracteristici care probabil li se potriveau și le aparțineau, fapt demonstrat de săpăturile arheologice și de descoperiri. Ar trebui deci scrisă istoria fiecărei populații de etrusci și doar o serie de monografii științifice și detaliate ne va oferi o viziune corectă asupra istoriei etrusce. Există deja exemplul oferit de anumite orașe: Tarquinia, Populonia, Chiusi. Rămân însă multe de făcut. Cetățile etrusce din Campania și cele din valea fluviului Pad vor fi avut o organizare similară cu aceea a ligii Etruriei propriu-zise, dar fiind devreme distruse sau ocupate de samniți și celți, rămân pentru noi dificil de sesizat. Îl cunoaștem pe baza surselor epigrafice pe acel personaj al cărui titlu este *zilaθ mex/ rasna*⁷⁴ și care apare în oricare oraș etrusc. Trebuie să fie vorba despre un reprezentant al populațiilor etrusce la adunarea ligii și remarcăm numele de *Rasenna* cu care se numeau etruscii. Expresia etruscă pare să corespundă exact cu titlul din epoca romană a unui *praetor Etruriae*.

⁷⁴ CIE, 5360. (n.a.)

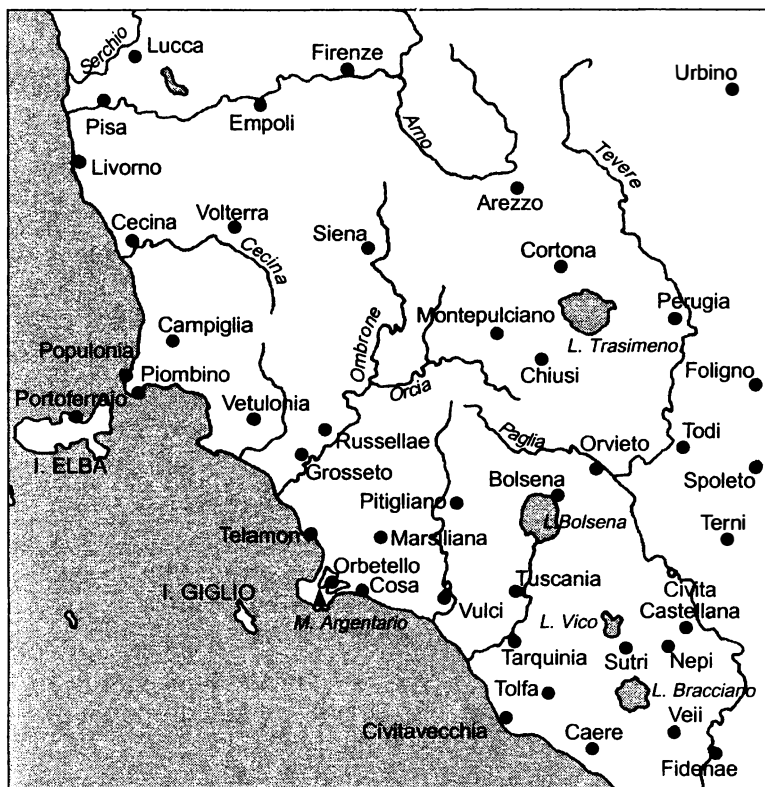

Fig. 8 — Principalele situri etrusce

Regimul cetăților etrusce a fost, la origine, unul monarhic și regalitatea romană din vremea Tarquinilor ne oferă cu siguranță o imagine exactă a ceea ce au fost regii etrusci: conducători ai justiției, șefi militari și mari preoți. Puterea lor absolută este reliefată de o întreagă serie de atribute a căror memorie este păstrată de Roma și care vor deveni însemnele magistraților superiori sau ale triumfătorilor. Ne referim astfel la coroana de aur, sceptrul, toga palmată, scaunul curul — *sella curulis*, medalionul de aur, numit *aurea bulla*. Fasciile lictorilor romani sunt tot de origine etruscă, ne-o declară Silius Italicus, în ale sale *Punice* (VIII, 484) și Vetulonia este cetatea care le introduce pentru prima dată. Or, săpăturile de la sfârșitul secolului trecut într-o necropolă a orașului, au scos la iveală resturile uneia dintre fascii, din care s-a dezvoltat securea dublă. Obiectul este din fier și datează, ca și mormântul în care a fost descoperit (mormânt numit astăzi „al lictorului”), din secolul al VII-lea î.Hr. Și aici arheologia vine să dovedească autenticitatea tradiției literare. Securea cu două tăișuri evocă tipul de secure cu două muchii atestat atât de frecvent în aria civilizațiilor preeleneice.

Etruria pare să fi cunoscut o criză constituțională la sfârșitul secolului al VI-lea, ca majoritatea populațiilor italice. La această dată, într-adevăr, se face trecerea de la monarhia primitivă la magistraturile republicane. Cele mai recente studii pun accent, pe bună dreptate, pe caracterul general al unei astfel de evoluții pe care Roma a cunoscut-o în aceeași măsură ca și alte cetăți din peninsula⁷⁵. Se observă astfel conturarea unei adevărate *koiné* culturală în care se vor naște legile fiecărei cetăți în parte. O etapă de dictatură militară se succede, în anumite cazuri,

⁷⁵ Cf. Santo Mazzarino, *Dalla monarchia allo stato repubblicano. Ricerche di storia romana arcaica*, Catano, 1946. (n.a.)

perioadei regale și acel *Macstrna* din mormântul François din Vulci reprezintă unul din acei condotieri care vor acapara temporar puterea. Totuși, foarte repede, se trece la o constituție republicană, de esență oligarhică, cu magistraturi colegiale și un senat puternic și stabil. Repartizarea puterilor între înalții magistrați cu atribuții politice și religioase, senatul — alcătuit din capii vechilor *gentes* și, fără îndoială, o adunare populară, urmăresc să evite orice reîntoarcere la monarhia a cărei amintire rămâne odioasă. Un pasaj din descrierea lui Titus Livius este semnificativ în acest sens: Veii, în 403 î.Hr., în timpul bătăliei sale finale cu Roma, restabilește, pentru a-și organiza mai bine apărarea, o putere regală. Dar aceasta supără atât de mult populațiile din Etruria, încât ele refuză să-i acorde vreun ajutor și o lasă să cadă sub loviturile inamicului comun⁷⁶.

Listele de magistraturi din anumite inscripții funerare, care constituie un adevărat *cursus honorum*, ne aduc la cunoștință titlul câtorva magistrați etrusci, dar nu reușim să le precizăm cu exactitate natura și ierarhia. Titluri precum *zilaθ*, *purθ*-, *maru*, *camθi* revin frecvent în epitafurile înaltelor personalități, fiind veritabile *elogia* a căror amintire este evocată îndeaproape de inscripțiile romane. Săpăturile lui M. Romanelli pe terenul sacrei cetăți de la Tarquinia au scos la lumină inscripții latine din secolul I î.Hr. care glorifică amintirea vechilor cetățeni etrusci ai orașului⁷⁷. Structura socială a acestor state oligarhice ne este cunoscută, în linii generale, datorită monumentelor și inscripțiilor din epoca etruscă. În diverse cetăți, un anume

⁷⁶ Titus Livius, V, 1, 3. (n.a.)

⁷⁷ J. Heurgon, „L'elogium d'un magistrat étrusque trouvé à Tarquinies”, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LXIII, 1951, p. 119 sq., și M. Pallottino, „Uno spiraglio di luce sulla storia etrusca: gli «elogia tarquiniensia»”, în *Studi Etruschi*, 1951, p. 147 sq. (n.a.)

număr de *gentes* puternice erau stăpâne pe cea mai mare parte a bogățiilor și a puterii. Sistemul onomastic etrusc se bazează pe folosirea gentiliciului, precedat de un prenume propriu fiecărui individ. Există deci identitate cu sistemul onomastic latin. Numele tatălui și al mamei oferă date despre filiație. Gințile pot avea ramuri și ramificații multiple; numele de familie este urmat adesea de un *cognomen* sau poreclă, la fel ca la Roma, care este folosit pentru a deosebi între ele diversele ramuri ale aceleiași *gens*. Această dezvoltare a nucleului primar explică construcția unor foarte vaste hipogee, cu camere numeroase, care succed micilor morminte din epoca arhaică. Situația plebei libere față de patricienii puternici ar trebui să semene cu aceea a plebei romane din primele timpuri ale Republicii. Legături de clientelă realizau dependența ei față de nobili. Dar Etruria nu a cunoscut egalizarea progresivă a patriciatului și a plebei, care caracterizează istoria primelor secole ale Republicii romane. Etruria rămâne, în mod funciar, un stat aristocratic. Imigranții greci au pătruns în orașele etrusce vecine cu țărmul mării încă de timpuriu și acești comercianți și meșteșugari de sorginte elenă trebuie să fi avut, în ținuturile etrusce, situația metecilor⁷⁸ în Grecia. Orașe precum Caere sau mai târziu Spina au trecut drept veritabile colonii de greci⁷⁹. În anumite cazuri, această prezență elenă urcă în timp până într-o epocă timpurie, inscripții gravate pe vase de fabricație locală dovedesc existența comercianților din Atica la Cerveteri, spre sfârșitul veacului al VII-lea î.Hr.⁸⁰ Aceasta concordă

⁷⁸ Metecii sunt străinii stabiliți în cetate. (n.tr.)

⁷⁹ Cf. M. Torelli, *Il santuario di Hera a Gravisca, Parola del Passato*, LXXXVI, 1971, pp. 44-67. (n.a.)

⁸⁰ Cf. M. Guarducci, „Iscrizioni greche su vasi locali di Caere”, în *Archeologia classica*, IV, 2, 1953, p. 241 sq. (n.a.)

foarte bine cu tradiția antică: Pliniu cel Bătrân menționează sosirea unor *fictores* — olari corintieni — în jurul anilor 650 î.Hr.⁸¹

Sclavii formau o parte importantă a populației, descendenți ai vechilor triburi umbriene parțial aservite sau transformate în prizonieri de război. Existau sclavi agricoli și sclavi domestici, îndeplinind cele mai diverse munci: bucătari, dansatori, cântăreți din flaut; se știe că celor mai bogați oameni din Etruria le plăcea să aibă sclavi pricepuți în meseriile lor și cu un aspect fizic plăcut⁸². Într-adevăr, reprezentările de servitori din frescele mormintelor din Tarquinia sau Orvieto încântă prin prestața și eleganța gesturilor și a felului lor de a păși. Nu este numai o înfrumusețare datorată viziunii artistului, ci și, fără îndoială, o redare fidelă a unui personaj ales ca model. Totuși, revoltele servitorilor din ultima parte a istoriei etruscilor sunt manifestări ale sărăciei și suferinței.

Diferitele activități, războinice sau pașnice, ale poporului etrusc ne apar adesea într-o lumină vie datorită documentelor figurate de tot felul, pe care „ascunzătorile” sigure ale mormintelor le-au ferit de trecerea timpului și de oameni. Absența totală a unei literaturi nu este, deci, absolut ireparabilă. Informația despre viața cotidiană ne-a parvenit și ne-a permis să reconstituim cu ușurință ocupațiile celor dispăruți. În plus, arta etruscă are un caracter narativ, anecdotic și, pe basoreliefurile sau frescele decorative, reînvie sub ochii noștri viața locuitorilor anticei Toscanе, banchetele, dansurile și jocurile lor.

O situlă mare din bronz, găsită în necropola de la Chartreuse, aproape de Bologna, prezintă o serie de

⁸¹ *Nat. Hist.*, XXXV, 152. (n.a.)

⁸² *Athenaios*, p. 153, d. (n.a.)

scene, lucrate în tehnica *repoussé*⁸³, formând o suită de benzi suprapuse. Zona superioară reprezintă o armată în marș, schematic prezentată prin principalele sale elemente constitutive. În frunte sunt cavalerii, apoi urmează pedestreimea care pare să formeze trei linii, prima de asalt, a doua și a treia echipate cu armament greu. Vin apoi soldații ușor echipați. Această imagine schematică corespundea, fără îndoială, chiar dispoziției armatelor etrusce și poate găsim aici prototipul legiunii romane primitive, divizată de Servius Tullius, rege etrusc ce avea, potrivit tradiției, ca nume de origine Mastarna, în trei linii: linia alcătuită din *hastati*, cea din *principes*, și linia de *triarii*⁸⁴. Ne sunt cunoscute armele ofensive și defensive ale etruscilor. În veacul al VII-lea î.Hr., tipurile lor de arme trimit adesea la modelele preelenice, coifuri cu calotă ascuțită și panaș amplu, pumnale cu lama scurtă și pumnale obișnuite, securi duble, ca aceea pe care o poartă Aulus Feluskus, războinic primitiv ce apare în relief pe o stelă funerară din Vetulonia, datată în secolul al VII-lea î.Hr. Deseori sabia cu lamă curbată, scutul rotund au analogii cu Orientul elenic. Sunt folosite frecvent carele de luptă, conduse de un valet lângă care se află războinicul înarmat cu lance. Influența armamentului grec se face simțită mai mult, casca corintiană și cea atică apar de timpuriu reprezentate pe vase și reliefuri. Coiful etrusc propriu-zis, din bronz, ornamentat sau nu cu pene, apare din

⁸³ Tehnică de decorare a metalului, în care decorul se realiza prin apăsarea plăcuței sau a foliei de metal cu o dălțiță. (n.tr.)

⁸⁴ Cele trei linii ale formației de luptă aveau următoarea dispunere spațială: în primele linii erau *hastati*, cei mai tineri soldați, echipați cu sulite, apoi *principes*, și în ultimul rând *triarii*, ce dispuneau de armament pentru lupta corp la corp. Înaintarea se face succesiv, începând cu prima formație de luptă — *primipilum* — din cadrul celor numiți *hastati*. (n.tr.)

abundență în inventarul funerar. Este și cazul primei căști votive, care a fost găsită la Olimpia și care poartă inscripția dedicată lui Hieron⁸⁵, tiran al Siracuzei, gloriosul învingător al flotei etrusce în apele din fața orașului Cumae, în anul 474 î.Hr.

În ceea ce privește flota etruscă, al cărei renume a fost așa de mare, cunoaștem puține lucruri precise. Și totuși, corăbii cu mateloții și războinicii lor apar în documente foarte vechi, ca și pe vasul de producție locală de la Cerveteri, datând din secolul al VII-lea î.Hr. și păstrat la Muzeul Luvru. Analiza atentă a documentelor de acest gen ar permite o mai bună conturare a concepției despre tehnica de construcții navale folosită de etrusci. Vechi studii despre mănuierea corăbiilor și navigația antică trebuie reînnoite: este necesară o regroupare a reprezentărilor grecești, etrusce și romane, care redau scene de navigație sau corăbii în miniatură și se impune o analiză precisă a diferitelor lor elemente⁸⁶.

Viața economică a Etruriei este încă puțin cunoscută, și aici, ca și în legătură cu alte aspecte ale istoriei etruscilor, se așteaptă studii de detaliu asupra diferitelor aspecte economice. În valorosul studiu despre viața economică și socială a lumii elenistice, M. Rostovtzeff manifestă lipsă de optimism în ceea ce privește cunoașterea acestor aspecte pentru Grecia Mare și Etruria și conchide: „Istoria economică a sudului Italiei, a Siciliei și a federației etrusce

⁸⁵ Hieron este tiran la Siracusa între 478-466. (n.tr.)

⁸⁶ În frescele unui mormânt din Tarquinia, descoperit în 1958 și numit *tomba della nave*, apare imaginea detaliată a unei corăbii. Cf., pentru viața maritimă a etruscilor, M. Cristofani, „Nuovi spunti sul tema della talassocrazia etrusca”, în *Xenia*, semestrale di antichita, 8, 1984, pp. 3-20. (n.a.)

este aproape o pagină albă”⁸⁷. Agricultura prosperase aici, Varro și Pliniu evocă abundența și calitatea cerealelor etrusce. Cultura inului cunoaște o mare dezvoltare în Tarquinia, mare producătoare de pânză pentru corăbii. Vinul și uleiul din Toscana erau renumite, ca și astăzi. Întinsele păduri furnizau lemn în cantități mari pentru construcțiile civile și pentru scheletele navelor. Tages, căruia legenda îi atribuie revelarea doctrinei religioase etrusce, apăruse dintr-o brazdă trasată de brăzdarul unui plug care lucra pământul din Tarquinia. Producția agricolă a fost puternic favorizată de profundele cunoștințe tehnice ale etruscilor, care au fost „dascălii” incontestabili ai romanilor pentru arta împărțirii pământului, așa-numita *limitatio*, și pentru știința irigațiilor⁸⁸. Manualele topografilor romani, ale *gromatici*-lor conțin alocuțiunea solemnă a nimfei Vegoe către Aruns Veltimnus, care ar fi primit astfel revelația legilor topografice. Uimitoarea împărțire regulată a unor întregi regiuni în cadrul Imperiului Roman, această prodigioasă rețea care a acoperit vaste zone cu un caroi aj uniform, pe care îl relevă azi fotografiile aeriene, urcă în timp, așadar, în ultimă instanță, până la cunoștințele

⁸⁷ M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the hellenistic world*, Londra, 1941, Vol. I, p. 122. (n.a.)

⁸⁸ Înseși orașele etrusce, cel puțin în coloniile întemeiate în câmpia Padului și a Campaniei, aveau un plan în formă de tablă de șah. Este cazul coloniei de la Marzabotto (cf. *infra*, ultimul capitol) și al unui nou habitat arhaic, descoperit în 1962, la Casalechio di Reno, în timpul săpăturilor pe care le conduceam, în cadrul Școlii franceze de la Roma. Asupra acestui subiect: articolul meu, „Découverte d'un habitat étrusque archaïque à Casalechio di Reno”, în CRAI, 1963, p. 61 sq. și Actele congresului care s-a ținut la Bologna, în iunie 1966, pe tema „Orașul etrusc”, care sunt publicate sub titlul *La città etrusca ed italica preromana*, Bologna, 1970. Recent, *La formazione della città in Emilia-Romagna, Bologna-Marzabotto 1985*, Bologna, 1988. (n.a.)

topografilor etrusci. Irigarea solului și construcția de canale de drenaj erau practicate de etrusci în regiunile pe care le locuiau sau pe care le colonizau. Astfel, ei vor transforma în câmpii fertile multe zone mlăștinoase. Câmpia Padului, anumite regiuni din Toscana vor beneficia de asemenea lucrări hidraulice. La Roma, a trebuit să se aștepte venirea la tron a Tarquinilor pentru ca mlaștinile din *Forum* să fie asanate prin *Cloaca Maxima*. Când astfel de lucrări au fost abandonate din neglijență, regiuni ca Mlaștinile pontine și-au regăsit trista reputație de loc pustiu și aducător de boală. Fântânarii etrusci, așa-numiții *aquilices*, erau renumiți pentru îndemânarea lor de a găsi pânzele de apă subterană în terenuri aride și uscate.

Bogăția în metale a subsolului etrusc a permis dezvoltarea unor meșteșuguri prospere, temelie a puterii primului imperiu pe care l-a cunoscut istoria peninsulei Italia. Zăcămintele de fier și cupru existau din abundență în insula Elba și chiar în Etruria, metalele fiind prelucrate mai ales la Populonia, unde s-a descoperit foarte multă zgură, reziduul adunat din topirea metalelor. În meșteșugul bronzului vor excela numeroase lucumonii: ele își aduceau cositorul din insulele Britannice, fără îndoială, și din insulele dimprejur. Prelucrarea aurului și argintului presupune o constanță a importurilor de metal prețios. În veacurile VII-VI î.Hr., orfevrăria etruscă demonstrează o măiestrie rar întâlnită. Pentru construcțiile civile, religioase și funerare, numeroasele cariere care se întindeau din nordul Etruriei până în sudul ei, furnizau din plin argilă, gresie, tuf, alabastru. În funcție de regiuni, un material sau altul ocupa un loc important în munca arhitecților și a constructorilor.

Produsele rezultate din agricultură și meșteșuguri alimentau un comerț activ, care se dezvolta în egală măsură pe calea maritimă și pe cea terestră. Pentru a se contura

mai bine imaginea volumului acestor schimburi ale Etruriei cu exteriorul, și a direcției precise a rutelor comerciale, ar fi necesară o înregistrare detaliată și o încercare de datare a obiectelor etrusce găsite în afara patriei lor de origine. Aceasta ar completa tabloul importurilor în Etruria, pe care îl cunoaștem mai bine de câteva secole, datorită atenției care s-a manifestat în alcătuirea inventarului funerar. Or, trebuie spus că, pentru numeroase ținuturi din Etruria, acest tip de cercetare este azi abia la început. Încă de la origini, etruscii au întreținut relații comerciale cu fenicienii, care aduceau țesături, obiecte de fildeș și mici obiecte din sticlă. Etruscii au încheiat o alianță cu Cartagina și au stabilit repartitia zonelor maritime pentru fiecare în parte. Raporturile comerciale cu Ionia și cu Grecia au fost fie directe, fie prin intermediul cetăților importante din Italia de Sud și din Sicilia (cum ar fi, de exemplu, Cumae și, respectiv, Siracusa). Intensitatea acestor schimburi este dovedită, cu prisosință, de imensa cantitate de vase grecești, corintiene, apoi atice, pe care nu încetează să le scoată la lumină săpăturile arheologice. Predilecția pe care etruscii au manifestat-o pentru vasele pictate din Elada, n-a fost niciodată dezmințită și explică aceste importuri masive. În cadrul schimbului, trebuiau desigur trimise în Grecia produse finite din fier sau bronz. Două pasaje din Athenaios ne informează că bronzurile etrusce erau foarte apreciate de greci și s-a descoperit pe Acropola ateniană un fragment de trepied din bronz originar din Vulci.

Prezența de fragmente sau de vase întregi *bucchero* în diferite puncte din Franța, Spania, țările Europei Centrale constituie puncte sigure de reper pentru studierea expansiunii comerciale etrusce în secolele VII-VI î.Hr. O hartă generală a răspândirii vaselor *bucchero* în lumea antică va

oferi etruscologiei un real ajutor. Sub impulsul Institutului de studii etrusce și italice din Florența, școlile arheologice din diverse țări încep să stabilească *corpora* necesare ale importurilor etrusce. Astăzi, atenția este în mod deosebit acordată comerțului etrusc cu populațiile de dincolo de Alpi, în special cu celții. Multiple descoperiri de obiecte de bronz sau de ceramică etruscă din Elveția, Germania sau estul Franței atestă intensitatea schimburilor etrusco-celte în timpul apogeului imperiului etrusc⁸⁹. Descoperirea mormântului extrem de bogat de la Vix, în Bourgogne, aproape de Châtillon-sur-Seine, al cărui inventar, în principal de origine greacă, a fost adus în regiune prin comerțul etrusc, oferă un motiv în plus de a se continua astăzi cercetarea problemei rutelor comerciale sud-nord, trecând peste culmile Alpilor. Este poate vorba în acest caz de un punct important al unei vechi rute comerciale terestre a cositorului; acest metal, de proveniență britanică, era adus pe văile Senei și Saônei, apoi trecea peste Alpi, prin trecătorile pe care negustorii nu se temeau să le străbată. Destinația trebuia să fie Etruria, mare producătoare de bronzuri, și Grecia Mare. În direcție inversă, produsele meșteșugărești etrusce sau importate din Grecia în Etruria erau transportate spre populațiile celtice risipite în nordul Alpilor și anumite piese din aur de la Vix ar putea proveni dintr-o lucumonie cum este cea de la Vulci. Ele ajungeau până la celții care locuiau în antica Bourgogne și stăpâneau astfel unul din punctele de trecere obligatorii pe calea cositorului.

Viața economică din Etruria oferă, firește, un tablou diferit în funcție de secole, dar și aici un studiu cronologic

⁸⁹ Pentru acest subiect, cf. „Actes du Colloque sur les influences helléniques en Gaule”, Dijon, aprilie-mai 1957, în *Publications de l'Académie de Dijon*, XVI, 1958. (n.a.)

este în mod evident indispensabil. O informație sigură ne prezintă un tablou rapid, dar foarte viu al producției agricole și industriale după cucerirea romană. Titus Livius descrie, într-adevăr, cum, în 205 î.Hr., diferite cetăți din Etruria vor contribui, fiecare după posibilități, la pregătirea expediției punice a lui Scipio Africanul (XXVIII, 45). *Etruriae primum populi, pro suis quisque facultatibus, consulem adjuturos polliciti*. Concret, Caere oferă grâu și tot soiul de provizii pentru armată, Populonia pune la dispoziție fier, Tarquinia — pânză de corăbii, Voltera — grâu și garniturile pentru corăbii, Arezzo, care pare să conteze și ea ca bogăție, furnizează grâu, instrumente diferite, cazmale, seceri, și o mare cantitate de arme: trei mii de scuturi și tot atâtea coifuri, cincizeci de mii de arme ofensive, sulite de tip roman sau celtic, lănci; în fine, Perusia, Clusium, Rusellae vor da grâu și lemn pentru construcția corăbiilor. Astfel, stăpânirea Romei asupra Toscanei n-a distrus importanța sa economică, aportul acestor orașe de la sfârșitul veacului al III-lea î.Hr. o dovedește din plin.

Este ciudat faptul că moneda etruscă apare târziu, doar în secolul al V-lea î.Hr., după o perioadă de mare prosperitate economică. Mai înainte trebuie că s-a apelat la folosirea asului primitiv (*aes rude*), bucăți nefinisate de bronz care se cântăreau cu balanța și care foloseau ca instrumente de schimb brute. Acestui as îi va urma *aes signatum*, lingou de bronz în formă de bare sau de turte, decorat câteodată cu desene geometrice. Moneda de argint și cea din aur își fac apariția la sfârșitul secolului al V-lea. Este vorba mai întâi de discuri din argint sau aur complet netede. Apoi piesele sunt bătute pe o singură față, apoi pe revers și pe avers. Adesea ele nu sunt realizate prin lovire, ci prin turnare. Repertoriul decorativ este complex: animale sălbatice sau fantastice, roți, ancore.

**Fig. 9 — Cantar *bucchero*, cu desene incizate
(Muzeul de la Villa Giulia, Roma)**

Etaloanele monetare se modifică în funcție de perioadă. În secolul al IV-lea, monedele aveau înscrise pe ele numele cetăților emitente. Începând cu sfârșitul veacului al IV-lea, se face simțită influența campaniană, când tipurile de decorație trimit la originea modelor ionice și asiatice. Două frumoase emisiuni din aur, purtând numele de *Velsu* și *Velznani*, au fost emise de Volsini; stilul și tipul de reprezentare fiind de origine campaniană. Analiza valorii lor și a greutateii pare să indice faptul că ele sunt posterioare începutului emiterii de monede romano-campaniene. Lăsând deoparte aceste excepții, moneda etruscă nu se remarcă în nici un moment al istoriei sale, nici prin abundență, nici prin frumusețe. De la finele secolului al III-lea î.Hr., ea dispare complet, fiind absorbită de emisiunile romane. Monedele etrusce nu au avut, nici pe departe, frumusețea excepțională a celor bătute de cetățile grecești.

Cunoștințele tehnice adesea foarte profunde vor permite etruscilor să exceleze în diferite profesii. Lucrările lor de aducțiuni și canalizări de apă, numeroase și perfecționate, vor favoriza din plin, după cum s-a spus, exploatarea solului Toscanei, mai întâi, și apoi și a celui din provinciile cucerite. Meșterii etrusci au fost constructori pricepuți de poduri, utilizând cu măiestrie principiul boltei pe care-l transmit romanilor. Dacă templele și construcțiile private din lucumonii au fost realizate aproape întotdeauna din materiale perisabile, lemn și lut ars, și nu au rivalizat nicio dată, în grandoarea lor, cu sanctuarele elene din Grecia propriu-zisă și Grecia Mare, incintele defensive și arhitectura funerară oferă privirii un aspect deopotrivă armonios și puternic.

Două scurte aluzii ale lui Teofrast și Martianus Capella ne informează că etruscii își câștigaseră până departe un renume prin arta de a prepara leacuri și de a practica

medicina. O veche legendă, transmisă de *Teogonia* lui Hesiod, arăta că fiii vrăjitoarei Circe, atât de dibace în prepararea poțiunilor, doreau să devină principii etrusci⁹⁰. Or, în vremuri îndepărtate, exista o profundă legătură între prepararea remediilor, magie și medicină. În epoca clasică, medicina, trecând drept o disciplină autonomă datorită atitudinii și cercetărilor deja științifice ale grecilor, se va separa de practicile magice, care rămân în seama femeilor experte și adesea de temut. Dar, medicul continuă să pregătească el însuși leacurile și doar la finele Imperiului Roman farmacia se separă la rândul său de medicină. Medicii etrusci utilizau cu siguranță, pe scară largă, izvoarele de apă termală, care țâșneau în număr atât de mare din pământul vulcanic al Toscanei și care astăzi au permis apariția de stațiuni renumite. Multe pasaje din autorii latini fac aluzie la faima acestor ape în epoca romană, dar aceasta este probabil cunoscută încă din perioadele anterioare. Antonius Musa, celebrul medic al împăratului August și adept declarat al hidroterapieii reci, o prescria bolnavilor, fără îndoială numeroși, care căutau tămăduirea după utilizarea apelor calde de la Chiusi, și aceste *fontes clusini* au devenit, poate, Termele din Chianciano: *invidus aegris qui caput et stomachum supponere fontibus audent Clusinis...* scria Horațiu într-una din Epistolele sale (I, 15, 9).

Nu avem informații despre cunoștințele și priceperea de care dădeau dovadă chirurgii etrusci. Însă abilitatea lor de a prelucra metalele prețioase le-a permis, încă din epoca veche, să acopere și să unească dinții bolnavi cu ajutorul unor subțiri „aparate” din aur, îndepărtații strămoși ai coroanelor noastre dentare. La Tarquinia, la Capodimonte

⁹⁰ *Teogonia*, versul 1014. (n.a.)

În Etruria, apoi în anumite puncte din Latium s-au descoperit în morminte diferite schelete care prezintă aceste „aparate” dentare din metal prețios. În Roma primelor secole ale Republicii, când cetatea se declarase inamicul luxului ostentativ, o prescripție legală care constituia una din legile Celor XII Table interzicea plasarea alături de defunct a obiectelor din aur. Dar se putea înhuma sau incinera un decedat care avea o lucrare dentară din acest metal:

*...neve aurum addito. At cui auro denres iuncti escunt, ast im cum illo sepeliet uretve, se fraude esto*⁹¹.

Disparația literaturii etrusce impune recursul la mărturiile răzlețe ale latinilor și grecilor asupra activității literare a etruscilor. Aceștia din urmă nu par să fi avut vreodată talente și gusturi comparabile cu acelea pe care le-au manifestat în alte domenii artistice. Și totuși, Titus Livius, vorbind despre sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr., ne spune că tinerii romani trebuiau atunci să învețe literatura etruscă, așa cum vor face, la începutul imperiului, cu cea greacă⁹²: *habeo auctores vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita Etruscis litteris erudiri solitos*. Acest important pasaj interzice să se neglijeze locul elementului etrusc în nașterea literaturii romane. Etruscii vor fi cunoscut tragedia, cel puțin în epoca elenistică; Varro ne-a transmis numele unui anume Volnius, autor de tragedii etrusce, despre care nu mai știm altceva nimic. Fără îndoială, influența greacă asupra acestei literaturi etrusce tardive trebuie să fi fost considerabilă. Scenele mitologice de tot felul, care decorează cuvele sarcofagelor și urnele

⁹¹ A. Ernout, *Recueil de textes latins archaïques*, Paris, 1916, nr. 149, p. 121. (n.a.)

⁹² Titus Livius, IX, 36, 3. (n.a.)

funerare, frescele murale, oglinzile sau cistele atestă, într-adevăr, în ce măsură diferitele episoade ale mitologiei grecești erau familiare artizanilor și artiștilor din Etruria. N-ar trebui să se judece altfel aspectele legate de literatură și autorii etrusci.

S-a pus problema, la autorii latini, a existenței unei discipline istorice etrusce — *Tuscae historiae*. Aceste istorii erau alcătuite, cu siguranță, din cronici proprii a unuia sau altuia dintre orașele etrusce, cronici în care amintirea se îmbina cu evenimentele neobișnuite din viața cetății și cu tradițiile ginților privitoare la importante personaje din vechime. Descoperirea în solul Toscanei de inscripții latine, datând din primele secole ale Imperiului și care sunt adevărate *elogia* pentru cetățenii vechi ai cetății, ne pune în prezența elementelor de bază ale acelor venerabile Istorii ale Etruriei. Aceste *elogia* din Tarquinia au constituit materialul de studiu pe care l-am citat atunci când am vorbit despre structura socială etruscă și despre aspectele onomasticii. Cântecetele fescenine, care, din Etruria, vor trece apoi la Roma, s-au născut în orașul etrusc Fescennium, cetate faliscă vecină cu Faleria, oraș de la care li se trage și numele. Este vorba despre cântece populare, în care verva țaranului, crudă și naivă, își găsea o liberă exprimare. Horațiu ne creionează cu vivacitate această rudimentară poezie campestră care a stat la originea așa-numitei *satura* romană.

*Fescennina per hunc inventa licentia morem
versibus alternis opprobria rustica fudit.*

„Datorită acestui obicei (sacrificiile oferite de țărani în cinstea zeilor lor protectori) a apărut creația fescennină punând în versuri alternate sarcasme rustice”⁹³.

⁹³ *Epistole*, II, 1, vers 145. (n.a.)

Caracterul și inspirația religioasă au constituit principalele aspecte ale literaturii etrusce; ne vom ocupa în capitolul următor de cărțile sacre ale „disciplinei etrusce” — *disciplina etrusca*.

Poate părea mai ușor de pătruns în intimitatea vieții cotidiene a etruscilor decât în viața publică, deoarece, intrând în camerele lor funerare, vizitatorul este surprins să regăsească drept cadru și decor chiar existența defunctului. Atât de mare a fost grija acestui popor, preocupat mai înainte de toate de viața de dincolo de mormânt, de a asigura morților o ambianță care le era familiară și dragă. Pe frescele din Tarquinia se desfășoară, sub ochii noștri, într-un colorit deosebit de proaspăt, banchetele, dansurile, sporturile, ocupațiile și jocurile aristocraților etrusci în timpul independenței țării lor. În nici o altă parte ca în sălile umede ale acestor sumbre hipogee, nu sunt oferite privirii ca aici viața și strădaniile unui popor care este însă de atât de mult timp acoperit de întuneric. Dintr-un început, frapează senzația de libertate nestingerită care se degajă din succesiunea scenelor și imaginilor. Femei și bărbați benchetuiesc împreună în sunetul flautului și al lirei, dansatori și dansatoare se rotesc în ritmul muzicii.

Totodată, este neobișnuit locul pe care femeia îl ocupă în aceste scene. Ea stă întinsă, în timpul festinului, alături de partenerul ei, asistă împreună cu acesta la jocuri, așa cum apare pe frescele din mormântul carelor. O asemenea libertate, o asemenea independență contrastează cu viața retrasă a femeii în Grecia, dar trimite cu gândul la aria civilizației cretano-miceniene. Anticii au fost șocați de acest mod de viață, care le părea periculos și astfel se explică în parte, cu siguranță, acuzațiile de imoralitate și de viciu, exprimate din invidie de către autorii greci contra etruscilor. Retorul Athenaios reproduce o aserțiune a lui

Aristotel potrivit căreia femeile etrusce benchetuiu alături de bărbați, înveșmântate în aceeași mantie. Apoi, el povestește cum, după spusele lui Theopompos și Timaios, istorici greci din veacul al IV-lea î.Hr., etruscii erau serviți de servitori dezbrăcați, iar femeile de aici manifestau o totală lipsă de pudoare, oferindu-se fără discernământ primului venit. Aceasta făcea imposibilă precizarea paternității copiilor născuți și care ar fi fost crescuți de aceea în comun. Toate aceste observații răuvoitoare la adresa moravurilor etrusce au, desigur, o doză de exagerare și se explică prin diferența profundă care separă rolul și viața femeilor din Grecia și cele din Etruria. Un pasaj din *Cistellaria* lui Plaut nu încetează să-i mire pe moderni. Autorul latin de comedii scrie, într-adevăr, în versurile 562-563 din piesa sa:

*Non enim hic, ubi ex tusco more
Tute tibi indigne dotem quaeras corpore.*

„Nu este ca aici, unde tu ești obligat să-ți câștigi dota după moda etruscă, dezonorându-te prin faptul de a face comerț cu trupul tău”.

S-a asociat acest pasaj spuselor lui Herodot, care afirmă că: „la lidieni toate fetele se prostituează; ele își strâng astfel dotă și practică acest «meșteșug» până când se căsătoresc” (I, 93). Dar, după cum s-a presupus, poate că în comedia greacă, imitată de Plaut, se punea problema tinerelor fete lidiane și folosirea nediferențiată în Antichitatea latină a etnonimelor *tusculus* și *lydus* l-a determinat pe Plaut să introducă în glumă această practică în legătură cu un popor care, în timpul când scria acest autor, tocmai țesea unele intrigi cu inamicul cartaginez. Proasta reputație a lui *vicus tusculus* la Roma se datorează celor spuse de Plaut.

Poporul etrusc trecea drept un iubitor de plăceri, de lux și chiar de fast, și acestea par confirmate din plin de bogatele veșminte cu care vedem că sunt îmbrăcați bărbații și femeile, de broderiile rafinate ale stofelor, de analiza obiectelor domestice și de mobilier. Influența greacă determină anumite articole de vestimentație. Figurile feminine din epoca arhaică, cu al lor *tutulus* sau tocă de formă conică și eleganții pantofi cu vârfurile ridicate, *calcei repandi*, pe care și bărbații îi poartă cu plăcere, dau eleganță siluetelor și o alură orientală.

Diferența de aspect, care se observă între statuetele sau statuile din epoca arhaică și cele din perioada elenistică trezește uimirea. Primele reprezintă personaje zvelte și suple, celelalte, dimpotrivă, personaje domoale și greoaie. Numeroase reprezentări umane culcate pe patul funerar, în epoca târzie, trimit cu gândul la *obesus Etruscus*, pe care Catul l-a luat ca prototip al întregii comunități:

*Si urbanus esses aut Sabinus aut Tiburus
Aut parcus Umber aut obesus Etruscus...*

(39, versurile 10-11)

„Dacă ai deveni locuitor al capitalei, sau al Sabiniei, sau vei fi unul din Tibur, un umbrian econom sau un etrusc obez...”

Să fi fost, oare, decadența poporului însoțită de o degenerare a indivizilor, cum o sugerează acest vers? Este foarte improbabil. Schimbarea de aspect în producțiile plasticii etrusce trebuie să fi avut cauze legate de modificarea gustului și a esteticii, mai degrabă decât de transformarea, greu explicabilă, a unui popor. Fără nici o îndoială că obezul lui Catul nu aparține, la propriu, vreunei perioade istorice și că este voarba doar de un tip convențional, favorizat cu siguranță de reprezentările plastice

etrusce târzii, și nu de reținerea exactă a caracterelor fizice ale unei comunități umane.

Etruscilor le plăceau cântecul, muzica și jocul. Dansurile și spectacolele scenice sau gimnice constituiau modalitatea favorită de petrecere a timpului. Acei *tubicines* și *histriones*, cântăreți din flaut și, respectiv, dansatori mimi, ocupau un loc aparte în viața lucumoniilor. Dansurile și jocurile aveau, la origine, un caracter ritual și religios. Pentru a face să dispară o epidemie ucigătoare, considerată de ei ca un semn divin, trimis de zeii înfuriați, romanii, în 364 î.Hr., au adus mimi și dansatori etrusci din țara lor natală. Descrierile autorilor antici romani concordă cu aceasta: *ludi quoque scenici, nova res bellicoso populo (nam circi modo spectaculum fuerat), inter alia caelestis irae placamina institui dicuntur*, scria Titus Livius (VII, 2, 4)... *Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus more tusco dabant...* Între alte mijloace de a alunga mânia cerească, s-au creat, se spune, jocuri scenice, care au constituit o noutate pentru poporul războinic ce avusese până atunci doar jocuri de circ... „Saltimbanci veniți din Etruria, dansând în sunetul flautului, executau după moda etruscă mișcări nu lipsite de grație; ei nu se acompaniau nici cu cântece, nici cu gesturi”. Termenii latini de *subulo* și *histrion* care desemnau pe cântărețul din flaut și, respectiv, pe actor au fost împrumutate din limba etruscă.

Luptele de gladiatori, aceste spectacole dure și cumplite, care vor ajunge la modă la Roma și în Imperiu, provin, după unii istorici, tot din riturile funerare etrusce. Sacrificiile umane însoțeau câteodată funeraliile în Etruria. Ele deveniseră un fel de jocuri sângeroase, după cum o dovedesc neobișnuitele scene de pe frescele din

mormântul Augurilor din Tarquinia: aici se poate vedea un personaj numit Phersu, care întărește un uriaș câine molos asupra unui bărbat ce are pus pe cap un sac⁹⁴. În 264 î.Hr., *munera gladiatoria* au fost introduse la Roma de către consulul Decimus Iunius Brutus, cu ocazia funeraliilor tatălui său: *Decimus Iunius Brutus munus gladiatorium, in honorem defuncti patris, primus edidit*⁹⁵. Obiceiul provine din Etruria, probabil prin intermediul Campaniei, care preluase deja, cu o grabă ridicolă, acest rit sângeros, devenit repede un divertisment barbar⁹⁶.

⁹⁴ O scenă identică apare în frescele dintr-un mormânt descoperit la Tarquinia, datorită metodei rezistivității electrice. Cf. R. Bartoccini, C. M. Lerici și M. Moretti, *La tomba delle Olimpiadi*, Milano, 1959. Cercetările care au urmat la Milano au dus la crearea unei expoziții, deschisă la Milano, în aprilie 1986, și care este prezentată într-un catalog intitulat *Gli Etruschi di Tarquinia*, Modena, 1986. Un congres ținut în aceeași perioadă este prezentat în volumul *Tarquinia: ricerche, scavi e prospettive*, Milano, 1988. (n.a.)

⁹⁵ Titus Livius, *Perioca*, XVI. (n.a.)

⁹⁶ Pentru originile gladiaturii, cf. G. Ville, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Roma, 1981. (n.a.)

RELIGIA ȘI ARTELE

Preocupările religioase dețineau un loc esențial în viața poporului etrusc; Titus Livius ne spune că *gens eo magis dedita religionibus quod excelleret arte collendi eas*, adică popor care era cu atât mai mult atașat riturilor religioase cu cât excela în arta de a le pune în practică (V, I, 6). Arnobius⁹⁷ încă a păstrat amintirea unei Etrurii *genetrix et mater superstitionum*, generatoare și mamă a superstițiilor⁹⁸.

Spre deosebire de religiile greacă și romană, și, ca și în cazul contrar al multora dintre religiile orientale, religia etruscă era o religie revelată. Autorul acestei revelații ar fi fost un personaj fabulos care ieșise într-una din zile din brazda trasată de un plugar din antica cetate Tarquinia. Avea aspectul unui copil, dar înțelepciunea unui bătrân și i-a învățat pe etruscii adunați în grabă în jurul lui principiile disciplinei religioase. O astfel de descriere ne-a păstrat Cicero⁹⁹, în tratatul său *Despre divinație* (II, 23): *Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi cum terra araretur et sulcus altius erat impressus, exstitisse repente et eum affatus esse qui arabat. Is autem Tages, ut in libris*

⁹⁷ Arnobius, retor creștinat în vremea lui Dioclețian, scrie *Adversum nationes — Contra păgânilor*. (n.tr.)

⁹⁸ Adv. gent., VII, 26.

⁹⁹ Marcus Tullius Cicero (106-43 î. Hr.), puternică personalitate în ultimele decenii ale existenței republicane, avocat, filosof, retor. Scrie tratate politice (*Despre stat, Despre legi*), filosofice (*Despre destin*) sau despre religie (*Despre răspunsul haruspiciilor*). Însă celebritatea și-a câștigat-o prin pledoariile din timpul proceselor. (n.tr.)

*est Etruscorum, puerili specie dicitur visus sed senili fuisse prudentia... Tum illum plura locutum multis audientibus qui omnia eius verba exceperint litterisque mandaverint.*¹⁰⁰

Alți autori antici atribuie o parte a acestei revelații unei nimfe, numite Vegoia sau Begoe. Ea i-ar fi învățat preceptele privind interpretarea fulgerelor și cărțile ei, numite *libri vegonici*, au fost păstrate, începând cu epoca lui August, în templul lui Apolo de pe Palatin, alături de textele atribuite unor prezicători latini, cum sunt frații Marcii și alături de cărțile sibiline. Potrivit mărturiei topografilor — *gromatici* —, regulile topografice au fost și ele dictate de nimfă unui etrusc numit Arruns Velthumnus.

Cărțile sacre, în care se exprima știința religioasă a etruscilor, cuprindeau trei serii: *libri haruspicini*, care tratau arta de a examina așa-numitele *exta* sau măruntaiele victimelor sacrificate, *libri fulgurales*, conținând "doctrina" interpretării fulgerelor, și, în sfârșit, *libri rituales*, cele mai vaste și în care se găsea reunit un ansamblu de precepte privind viața publică, armata, diviziunea și existența poporului pe vârste — *saecula*¹⁰¹. Cărțile ritualice trebuiau

¹⁰⁰ „Se spune că pe ogorul de lângă Tarquinia, unui țăran, pe când își ara pământul și trăsese o brazdă mai adâncă, i-a apărut din ea brusc cineva și i-a vorbit. Acest Tages, cum este numit în cărțile etrusce, se spune că avea înfățișarea unui copil, dar înțelepciunea unui bătrân.... Atunci Tages a vorbit îndelung numeroasei audiențe, care i-a reținut toate vorbele și le-a trecut în scrieri”. (n.tr.)

¹⁰¹ Termenul latinesc *saeculum* desemnează, ca diviziune cronologică, un secol, dar și durata de viață a unei generații, care putea să fie mai mică de 100 de ani, și ca substantiv, în desemnarea unei epoci diferite de cea anterioară, mai ales dacă acest interval de timp a avut o mare importanță în viața comunității. De aceea, se vorbește, de exemplu, de secolul lui August, deși acesta nu a domnit efectiv decât din 27 î.Hr. și până în anul 14 d.Hr. (n.tr.)

să mai cuprindă și acele *libri acheruntici*, corespondente ale cărților morților de la egipteni, și *ostentaria*, serii de studii ale diverselor semne prevestitoare care pot apărea pe pământ și a căror analiză precisă permite aflarea originii și sensului lor¹⁰². Ansamblul acestei opere alcătuiește o doctrină foarte complexă pe care doar preoții specializați și instruiți puteau s-o înțeleagă și s-o pună în practică. Sarcina haruspiciilor nu a încetat să ocupe, de-a lungul istoriei Etruriei, un loc aparte. *Disciplina etrusca*, cum o numeau în mod obișnuit anticii, conține deopotrivă doctrina teoretică și preceptele practice. După indiciile răzlețe pe care ni le-au lăsat autorii romani, mai mult din epoca târzie, este posibilă reconstituirea în linii generale a cosmogoniei etruscilor, a teologiei lor și chiar a viziunii despre timp și destin. Partea de aplicații este considerabilă, iar teoria și practica sunt strâns legate. Transpare fără întrerupere grija de a pătrunde și dezvălui viitorul, grație analizei semnelor de tot soiul pe care zeii le trimit oamenilor, și nu există nici o parte în cărțile etrusce care să nu sfârșească prin a trata în mod concret procedee și metode de divinație. Neliniștea în fața viitorului, eforturile constante pentru a-l descifra prin intermediul tuturor mijloacelor imaginate de un spirit liber și curios sunt trăsăturile caracteristice ale religiei etrusce, trăsături care trimit cu gândul la preocupările religioase esențiale ale numeroaselor popoare din Orient.

Existau astfel unsprezece specii de fulgere și nouă zei care aveau puterea de a le lansa. Iupiter-Tinia dispune doar el de trei feluri de fulgere. El poate să-l arunce pe primul prin simpla sa mișcare, ca un prim avertisment. Al doilea este periculos și nu-l mânuiește decât după ce s-a

¹⁰² Cf. C.O. Thulin, *Die etruskische Disciplin, III, Die Ritualbücher*, Göteborg, 1909, reeditată în 1968. (n.a.)

consultat cu sfatul său, *ex concilii sententia*, este vorba despre sfatul celor doisprezece zei care stau în jurul lui. Al treilea fulger este focul cerului distrugător și Iupiter nu-l trimite decât după ce se consultă cu divinitățile așa-numite superioare: *adhibit is in concilium diis quos superiores et involutos vocant*. Se observă cător analize delicate se subordonase clasificarea fulgerelor, așa cum ne-a transmis și Seneca în ale sale *Probleme naturale* (II, 32–50). Pliniu cel Bătrân ne spune că, pentru observarea fulgerelor, etruscii împărțiseră cerul în șaisprezece părți, în funcție de punctele cardinale¹⁰³. Urmărind locul de unde pornește fulgerul de pe cer și punctul de pe pământ unde acesta ajunge se putea identifica zeul care era responsabil de trimiterea lui. Această știință a luminilor cerești, extrem de delicată, era renumită în plan universal, potrivit mărturiei anticilor.

Etruscii au practicat divinația și prin examinarea ficatului victimei, haruspicarea, cu un grad înalt de perfecțiune și aceasta se constituie într-un element care îi singularizează din nou printre populațiile antice ale Occidentului. O descoperire importantă ne oferă date despre această uimitoare tehnică, este vorba despre un ficat de bronz reprezentând un ficat de oaie, descoperit în împrejurimile Piacenței. În prezent este păstrat la muzeul din această localitate. Despre acest obiect am mai amintit câteva elemente¹⁰⁴, el provine dintr-o perioadă târzie, fiind posterior secolului al III-lea î.Hr. O linie separă partea convexă în doi lobi, din care unul poartă inscripția *usils*, soarele, iar

¹⁰³ *Hist. Nat.*, II, 137-148. (n.a.)

¹⁰⁴ Este imposibil de citat aici toate studiile care au fost consacrate acestui ficat. Un studiu recent și de o mare importanță cuprinde aceste aspecte: A. Maggiani, „Qualche osservazione sul fegato di Piacenza”, în *Studi Etruschi*, 80, 1984, pp. 54-88. (n.a.)

altul numele *tivr*, luna. Etruscii distingeau o parte favorabilă, *familiaris*, și una defavorabilă, *hostilis*, în ficatul animalelor sacrificate, lobul soarelui corespunzându-i celei dintâi, iar cel al lunii — celei de-a doua. Aceeași împărțire apare din nou pe partea concavă a ficatului de la Piacenza. Marginea ficatului este divizată în șaisprezece casete, care probabil că erau corespondente ale proiecției diviziunii cardinale a cerului. Interiorul este pe de-a-ntregul compartimentat și patruzeci de nume de zei sunt înscrise aici, fiecare în caseta care îi este destinată. Fiecare casetă apare astfel ca sălașul unui zeu iar preotul, printr-o examinare atentă, descoperă atitudinea divinității care stăpânește această casetă — ca proiecție a sălașului din cer al zeului¹⁰⁵. Obiectul — unic în lume — ne duce cu gândul la ficiații din lut ars descoperiți în număr foarte mare în Mesopotamia, la Mari¹⁰⁶, în țara hitiților, la Boğazköy¹⁰⁷ sau în alte puncte din Orient. Aceste modele orientale prezintă inscripții gravate pe suprafața lor, indicând semnul care trebuie interpretat potrivit conformației organului. Există o evidentă înrudire între haruspicarea babiloniană și cea hitită și etruscă.

Vasta perioadă de timp care separă epoca lui Hammurabi și chiar imperiul hitit de epoca elenistică, în care este datat ficatul de la Piacenza, nu constituie un obstacol, decât în aparență, pentru această filiație. S-a susținut uneori că hiatusul cronologic este insurmontabil, făcând mai probabilă existența unei poligeneze a acestor

¹⁰⁵ Pentru concepția care se stă la baza unui astfel de microcosmos, cf. în catalogul expoziției de la Muzeul Guimet, *Symbolisme cosmique et monuments religieux*, Paris, 1953, p. 19 sq.; partea pe care eu am consacrat-o în lucrarea *La Grèce, L'Etrurie et Rome*. (n.a.)

¹⁰⁶ Mari, oraș-stat mesopotamian, care a atins apogeul dezvoltării sale în veacul al XIX-lea î.Hr. (n.tr.).

¹⁰⁷ Boğazköy, antica reședință a regatului hitit. (n.tr.)

tehnici, separate de prea multe secole¹⁰⁸. Se uită, însă, forța și permanența tradițiilor religioase la vechile civilizații. Și dacă documentele pe care tocmai le-am semnalat sunt atât de depărtate unele de altele, aceasta se datorează faptului că informația noastră este foarte fragmentară, de unde și absența verigilor din lanțul de continuitate. O asemenea observație este valabilă în ceea ce privește domeniile vecine cu credințele religioase. Caracteristicile proprii unuia sau altuia dintre sectoarele gândirii și ale religiei nu ne sunt atestate decât la o dată târzie, adesea după cucerirea romană a Toscanei.

Calendarul brontosopic pe care l-am amintit în primul capitol, și care este reprezentat în tratatul numit *De ostentis* al lui Ioanes Lydos, depinde de o versiune latină a acestui text, datorată lui Nigidius Figulus, care a trăit în epoca lui Cicero. S-a văzut că acest calendar prezintă similitudini cu vechile calendare babiloniene. Asupra anumitor aspecte apar stranii asemănări între teologia etruscă și cea caldeeană¹⁰⁹. Aici încă, textele, care ne fac cunoscută prima teologie, sunt foarte târzii, uneori de epocă bizantină, cum este lexiconul lui Suidas.

Dar nu trebuie să uităm că tradițiile religioase etrusce au rămas în mod esențial orale, în timpul întregii perioade de existență independentă a statului etruscilor. Documentele scrise rămân de aceea fragmentare și răzlețe și nu depășesc secretul în care le țineau haruspicii. Acest fapt nu reprezintă un caz izolat în timpul Antichității. Literatura celților, într-un mod încă și mai clar, este una orală. Druzii

¹⁰⁸ Aceasta este opinia lui G. Furlani, în „Epatoscopia babilonese e epatoscopia etrusca”, *Studi e Materiali di storia della religioni*, IV, 243. (n.a.)

¹⁰⁹ Aceasta este dovedită în articolul lui A. Piganiol, „Les étrusques, peuple d'Orient”, în *Cahiers d'Histoire mondiale*, vol. I, nr. 2, octombrie 1953, p. 328 sq. (n.a.)

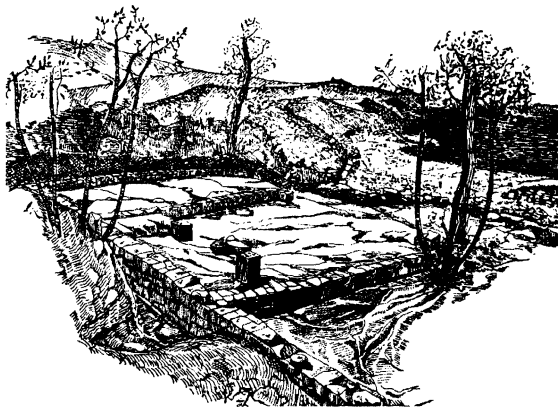

Fig. 10 — Ruinele templului din Poggio Casetta (Bolsena, săpături din 1947)

dădeau indicații versificate, dar care erau încredințate doar simplei memorii. Cărțile sacre ale etruscilor au primit forma lor definitivă cu puțin înainte de era creștină, poate în momentul în care Nigidius Figulus sau Tarquitiu Priscus le-au tradus în latină. În asemenea context, se poate oare conchide că traduceriile nu reflectă foarte mult doctrina originală a etruscilor și că au putut exista modificări și transformări tardive? Este posibil. Tradițiile religioase au o forță și o consistență care permit greu schimbări, sub presiunea unei influențe noi și puternice. Se poate oare decela în Etruria târzie o astfel de influență? S-a vorbit despre posibila prezență și acțiune a caldeenilor rătăcitori, numeroși în secolul al II-lea î.Hr., în țările occidentale. Senatul roman ia măsura expulzării lor, prin decretul din 134 î.Hr. Dar nu cunoaștem importanța lor în ținuturile etrusce. Să fi ocupat, oare, acești „nomazi” izolați un loc atât de important într-o țară unde abia au ajuns, încât să poată ajuta la redactarea cărților sacre ale poporului care i-a primit și chiar să le modifice structura? Acțiunea lor rămâne doar o ipoteză. Și în orice caz, pentru ca să poată fi practicate aceste eventuale modificări, trebuia, cum s-a susținut în mod just, ca ele să concorde cu gusturile și tradițiile etruscilor. Îndepărtatele afinități orientale ale etruscilor pot, însă, să explice singure o influență tardivă a magicienilor caldeeni asupra dogmelor și riturilor.

Analiza diferitelor divinități din panteonul etrusc rămâne delicată, datorită stadiului fragmentar al informației noastre și, de asemenea, din pricina influenței constante a religiei și mitologiei grecești, permițând cu greu distincția credințelor originale de influențele din afară¹¹⁰.

¹¹⁰ Asupra raporturilor dintre numele divinităților etrusce și romane, cf. H. Rix, „Rapporti onomastici fra il Panteon etrusco e quello romano” în *Gli Etruschi e Roma*, Roma, 1981, pp. 104-126. (n.a.)

Aporturile grecești sunt multiple și câteodată merg până la o dată foarte timpurie; în plus, este meritul cercetărilor recente de a fi pus în lumină complexitatea influențelor și interacțiunilor în domeniul cultural și religios al Italiei din epoca în care au apărut, una lângă alta, civilizația popoarelor italice, cea etruscă și cea greacă¹¹¹. Ar trebui, deci, în legătură cu diferitele divinități, să se distingă diversele nivele și straturi din care s-au născut credințe organizate și complexe. Dar nu este suficient să se ia în considerare epocile succesive, căci factorul geografic intervine fără încetare. Dacă există într-adevăr zei venerați în tot teritoriul locuit de etrusci, trebuie spus că mulți dintre ei sunt atașați foarte strâns de un ținut, un oraș sau un sanctuar. Cultul lor se răspândește, treptat, în jurul patriei lor de origine, dar nu este întotdeauna ușor de urmărit, pas cu pas, această răspândire.

Printre divinitățile celeste, *Tinia* ocupa un loc principal și era marele stăpân al fulgerului. Este omologul lui Zeus, de la greci, și al lui Iupiter, de la romani, fără ca el să se confunde vreodată cu aceștia. Numele său apare de patru ori pe ficatul de la Piacenza. *Tinia* formează împreună cu *Uni*, corespondenta lunonei, și cu *Menerva*, omologul Minervei, triada principală a panteonului etrusc. Raporturile între *Hera*, *Uni* și *Iunona*¹¹², între *Atena*, *Menerva* și *Minerva*

¹¹¹ Cf. F. Altheim, *Römische Religionsgeschichte*, Baden-Baden, T. I, 1951, t. II, 1953. (n.a.)

¹¹² Cele trei inscripții gravate pe frunze de aur și descoperite la Pyrgi, aproape de Caere, în 1964, arată că regele etrusc al orașului onora o Uni-Astarte, în preajma anilor 500 î.Hr. Această asimilare dintre Iunona etruscă și marea zeiță cartagineză este un fapt de mare importanță. Ea atestă apropierea legăturilor care uneau Cartagina și Etruria. Cf. *Archeologia Classica*, XVI, 1964, pp. 49-117 și R. Bloch și colab. *Recherches sur les Religions de L'Italie ancienne*, Geneva, Droz, 1976. (n.a.)

sunt multiple și adesea schimbătoare. Numele de Minerva pare a fi împrumutat. Sub numele Iupiter, Iunona, Minerva, triada etruscă a fost introdusă la Roma de dinastia Tarquinilor, iar templul tripartit al lui Iupiter Capitolinul a fost dedicat în 509 î.Hr. Resturile de temelie descoperite în nivelurile profunde ale Capitoliului și fragmentele de antefixe scoase la iveală din același nivel stratigrafic atestă exactitatea tradiției în această privință. Primul sanctuar ridicat în onoarea triadei este cel de la sfârșitul secolului al VI-lea și, după cum ne spun și textele, au fost decorate de celebrul meșter din Veii, numit Vulca, și de școala sa. Trebuie să se rețină aspectul că acest cult al triadei și divizarea tripartită a templului trimit cu gândul la civilizațiile preeleneice din bazinul oriental al Mării Mediterane.

S-a presupus uneori existența în Etruria a unei triade htoniene sau infernale care ar forma, într-un fel, pandantul triadei celeste¹¹³. Ipoteza se bazează pe existența la Marzabotto, aproape de Bologna, a două sanctuare tripartite, din care unul, foarte aproape de un *mundus*, groapă care stabilește relația dintre lumea terestră și cea de jos, ar fi putut fi dedicat unei asemenea triade. Or, în 493, pe pantele Aventinului, aproape de *Circus Maximus*, a fost dedicat de către consulul Spurius Cassius un sanctuar tripartit, consacrat divinităților: Ceres, Liber și Libera. Triada agrară ar corespunde și ea grupului de zei htonieni și pare să fi fost venerată în al doilea sanctuar de la Marzabotto. Ipoteza este însă nedemonstrabilă.

O divinitate foarte importantă a panteonului etrusc ne apare sub forma latinizată de *Vertumnus*. Este *Deus Etruriae princeps*¹¹⁴, potrivit mărturiei lui Varro¹¹⁵. Originar

¹¹³ P. Ducatti în *Etruria Antica*, Torino, 1925, I, p. 98. Ipoteza este contrazisă de A. Bruhl, în *Liber Pater*, 1953, p. 37. (n.a.)

¹¹⁴ Divinitatea principală a Etruriei. (n.tr.)

¹¹⁵ *De lingua Latina*, V, 46. (n.a.)

din Volsini, el și-a părăsit patria în timpul luptelor cu Roma și este acceptat în cetate. Acest personaj pare înrudit îndeaproape cu *Voltumna*, mergându-se până la confuzie. Numele său nu este scris pe ficatul de la Piacenza. Propertius a văzut statuia lui în așa-numitul *Vicus tuscus* și ne transmite cuvintele pe care divinitatea juvenilă a vegetației i le-a adresat:

*Tuscus ego, Tuscis orior nec paenitet inter
Proelia Volsinios deseruisse focus...*

(Elegia a II-lea a cărții a IV-a)

„Etrusc din viță etruscă, nu regret faptul că am abandonat, în timpul războaielor, căminul meu din Volsini”.

Destinul multora dintre zeii din Etruria merită să fie analizat și definit cu atenție. În funcție de caz, numele lor ne este cunoscut sub forma etruscă sau sub o formă provenită din greacă sau latină. Dar, în aceste din urmă două cazuri numele de sorginte străină poate să ascundă autentice divinități etrusce. *Fufluns* corespunde zeului grec *Dionysos* și latinului *Liber*. Acest zeu etrusc al vinului este reprezentat cu trăsăturile lui *Dionysos* și imaginea sa este foarte răspândită în Etruria, judecând după numărul operelor de artă în care apare. Cultul lui *Dionysos*, cu aspectele sale orgiastice, trebuie să fi plăcut și să se fi implantat în toată Etruria. Simbolurile dionisiace sunt frecvente pe monumentele de artă funerară târzie. Când Titus Livius ne descrie criza provocată de faima crescândă a grupurilor bahice în Italia¹¹⁶, semnalează faptul că Etruria

¹¹⁶ Este vorba de un mare scandal religios și politic care a izbucnit la Roma, în anul 186 î.Hr., având ca temă principală amplexarea pe care o luaseră aceste asociații care îl onorau pe *Bachus*, scandal care mai este denumit și *Bacchanalia*. În urma unei ample anchete, Senatul a decis interzicerea oricăror manifestări de acest gen, care nu au acordul

a fost la originea acestui rău și a contaminării: *huius mali labes ex Etruria Romam veluti contagione morbi penetravit* — adică, această maladie a trecut, prin contaminare, din Etruria la Roma (XXXIX, 9,1).

Sethlans, unul dintre zeii etrusci ai focului, pare a se fi bucurat de o venerare deosebită la Perusia, *Turms*, omologul lui Hermes din lumea greacă și al lui Mercur de la romani avea, poate, cultul său principal la Arezzo. El are chiar atributele lui *Hermes* și, de asemenea, aspectele sale sunt multiple; zeu htonian, cel ce conduce sufletele în lumea de dincolo, protector al comerțului. Pe o oglindă etruscă dintr-o perioadă târzie, apare numele lui Mercur roman sub forma *Mirqurios*. Zeul *Maris* de la etrusci este italicul zeu războinic Marte, posedând fulgerul. Răspândirea legendei lui Ares grec a făcut ca zeul *Maris* să devină amantul zeiței *Turan-Venus*. A fost făcută asocierea numelui de *Turan*, zeiță a dragostei, cu o rădăcină preelenică de unde s-a dezvoltat termenul de $\tau\rho\upsilon\alpha\nu\nu\omicron\varsigma$. Ea este cea care domină, care stăpânește. Grațioasa sa figură o evocă pe Afrodita greacă și a fost reprezentată de artiștii etrusci pe obiectele cele mai diverse, dar mai ales, cum este și firesc, pe obiectele destinate toaletei și coafurii feminine. Cuplul fratern Apollo-Artemis este de asemenea îndrăgit de arta etruscă: acești zei apar sub nume apropiate unul de altul, dar diferite, *Aplu*, *Apulu*, *Aplum*, *Artemes*, *Aritimi*, *Artumi*, *Artimnes*. Marele zeu oracular al

senatorial și care au un număr mai mare de participanți decât cel stabilit în urma discuțiilor senatorilor. Acestor asociații li se interzicea, de asemenea, orice fel de organizare (existența unor ierarhii conducătoare și a unui tezaur propriu). Textul lui Titus Livius, care descrie aceste evenimente în cartea a 39-a a lucrării sale *De la fundarea Romei*, este confirmat de un text epigrafic, descoperit în *Ager Teuranus*, ce conține decizia senatului dată spre publicitate. (n.tr.)

grecilor, Apollo, stăpânul sanctuarului de la Delfi, a trezit interes etruscilor, ale căror urme la Delfi nu sunt neglijabile¹¹⁷. Un consistent și precis studiu a demonstrat importanța zeului grec *Herakles*, devenit una dintre divinitățile etrusce importante¹¹⁸. Zeu al aventurii și al războiului, al navigației, învingător asupra Infernului, eroul grec, provenit din cetățile din Grecia Mare, va umple Toscana de faima isprăvilor sale. Dimpotrivă, anumiți zei creează o atmosferă de teamă, *Velchans*, corespondentul lui Hefaistos și Vulcanos, zeu al focului, ca și *Sethlans*, atunci când aruncă fulgerul sau când apare ca divinitate htoniană. Cu trăsături asemănătoare, dar mai de temut, apare *Satre-Saturn* care pretindea sacrificii sângeroase. Anumite divinități simbolizează Destinul ca o forță inexorabilă, și în cultul lor subzistă, uneori, rituri curioase de origine magică. La Volsini, în templul zeiței Nortia, se bătea în fiecare an câte un cui, ca semn al numărului de ani trecuți, dar și ca gaj protector, la origine, împotriva flagelurilor de tot felul. *Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae etruscae deae comparere diligens talium monumentorum autor Cincius adfirmat*, ne informează Titus Livius (VII, 3,7). Acest obicei va ajunge chiar la Roma, și, în fiecare an, la 1 Iulie, la începutul lui septembrie, marele pretor — *praetor maximus* — bătea un cui în zidul din dreapta al camerei numită *cella*, a lui Iupiter Capitolinul.

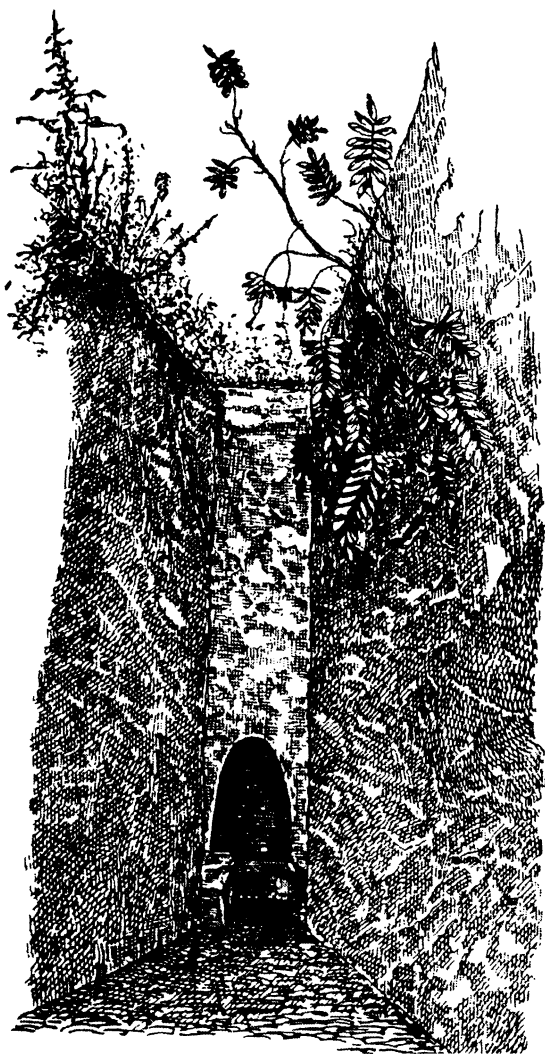
Lumea semizeilor și a demonilor nu este mai puțin bogată și curioasă. Pe oglinzile și cistele din bronz, datând

¹¹⁷ Eva Fiesel, *Namen des griechischen Mythos im Etruskischen*, Göttingen, 1928; despre numele grecești, cf. P. Chantraine, „Reflexions sur les noms des Dieux helléniques”, în *Antiquité Classique*, XXII, 1953, Fasc. 1, p. 65 sq. (n.a.)

¹¹⁸ J. Bayet, *Herclé, Etude critique des principaux monuments relatifs à L'Hercule étrusque*, Paris, 1926. (n.a.)

cel mai frecvent din epoca elenistică, prinde viață sub ochii noștri un grup grațios de demoni feminini, dezbrăcați, doar cu sandale sau pantofi în picioare, coliere și brățări, ținând în mâini recipientele din alabastru pentru parfumuri. Aceste reprezentări înaripate fac parte din suita zeiței *Turan* și sunt asociate mai ales universului feminin al toaletei și coafurii. Se numesc *Lases* și, câteodată, adaugă numelui lor generic un epitet provenit din numele ginților care erau, în mod special, protejate de ele. În anumite împrejurări le vedem asociate cu *Tinia* și cu Minerva, având ca sarcină anunțarea destinului.

Dar imaginația poporului etrusc este în general mai sumbră și umple lumea de dincolo cu demoni și spirite, prezente pe urnele funerare, sarcofage sau fresce. De-a lungul întregii sale istorii, poporul etrusc a manifestat o spaimă în fața destinului morților și a lumii de dincolo de mormânt. O mare parte din producția artistică are o destinație și un caracter funerar. Dacă poporul etrusc pare să reînvie sub ochii noștri, în pofida dispariției literaturii, aceasta se datorează monumentelor în care i se odihnesc morții și numeroaselor obiecte pe care le așază lângă defuncți. Concepțiile etrusce referitoare la lumea de dincolo au fost complexe și au suferit, în cursul secolelor, unele modificări. Grija manifestată pentru amenajarea mormântului și alegerea mobilierului funerar dovedesc evident credința unei supraviețuiri dincolo de moarte, credință împărtășită de toate popoarele Antichității. Ofrandele și sacrificiile funerare erau destinate să asigure prelungirea vieții dincolo de termenul fatal: slăbiciunea defunctului, căruia îi lipsesc forțele vitale, are nevoie, pentru a se revigora, de vinul libațiilor și de sângele sacrificiilor. Se ezita în ceea ce privește localizarea lumii morților. Oare, aceștia din urmă își urmau sumbrul lor destin în hipogee

**Fig. 11 — Mormânt rupestru târziu de la Bolsena
(săpături din 1951)**

care le aparțineau la propriu sau urmau să se adune în lumea infernală? Cele două concepții par să fi coexistat, cum s-a petrecut și la Roma, fără ca să fie necesară concilierea logică a lor. Defunctul coboară într-o vastă cavernă în interiorul pământului, iar libațiile și ofrandele care ating la propriu mortul, așezat pe patul său funerar, urmau să liniștească umbrele dincolo de Stix. Roma primește de la etrusci concepția despre *mundus*, cavitate boltită care face legătura între lumea subpământeană și lumea celor vii. Însuși cuvântul latin *mundus*, de unde la rândul său provine termenul de lume, este poate de origine etruscă. Oglinzile etrusce prezintă o zeiță a coafurii numită *munθu*. În latină, *mundus* desemnează mai întâi coafura feminină, apoi ansamblul corpurilor cerești, podoaba cerului. Există aici o imagine care a facilitat însăși dubla folosire a termenului grec *Kosmos*, dar pe care etrusca poate îl cunoștea deja. În zilele, numite la Roma, *religiosi*, s-ar fi deschis acest *mundus* și spiritele infernale urcau pe pământ prin terifiantul pasaj.

Încă din epoca arhaică, frescele redau călătoria defunctului spre lumea infernului; acesta este călăuzit sau transportat de genii funerare înaripate. Tema călătoriei spre lumea de dincolo este de altfel larg răspândită în arta etruscă din diferitele sale perioade. În secolele VI-V, totul emană calmul și pacea. La începutul veacului al IV-lea, apar, în picturile de la Orvieto, stăpânii sumbrului regat, cu numele lor împrumutate din limba greacă: *Eita*—Hades, *Phersipnai*—Persefona. Până atunci, banchetele și jocurile erau preocupările favorite ale lumii de dincolo. În acest moment se produce un transfer în însăși atmosfera acestor scene și apar reprezentați demoni care ne sunt necunoscuți. Furiile numite *Culsu*, *Vanth* agită făclii, uneori deschid cartea destinului. Demonii care sunt puțin obișnuiți

mitologiei grecești, dau un aspect hidos și înfricoșător. *Charun*, demonul etrusc al morții¹¹⁹, nu a împrumutat nimic altceva decât numele de la corespondentul său grec. Tenul său vinețiu evocă descompunerea cărnii, nasul său coroiat, urechile de cal îi dau aspectul unei ființe hibride, umană și animalică totodată, iar ciocanul pe care-l poartă pe umeri îi permite să aplice puternic, neiertător și cu un fel de bucurie crudă, lovitura decisivă a destinului. *Tuchulcha* zgâlțâie și rotește șerpi și are, cu ciocul și labele sale rapace, o imagine și mai feroasă. Acești doi zei sunt temuți la fel de mult ca și monstroasele figuri ale demonilor caldeeni. Apariția relativ târzie a acestor ființe, corespunzând în mod clar imaginației sumbre și crude a etruscilor, se explică prin influența artei elenistice în care apar în număr mare. Artă etruscă preferase până atunci doar calmele episoade și figurile mitologiei grecești. Dar înfrângerile suferite de etrusci, amenințați de celți și romani, întunecă ultimele momente ale Etruriei și-i fac pe artiști să picteze moartea cu culori triste, de o nouă inspirație.

Această succintă expunere a tendințelor religioase etrusce ar fi incompletă dacă nu s-ar insista asupra caracterului minuțios și complex al riturilor de tot felul, pe care *disciplina etrusca* le impunea fără încetare practicii publice și indivizilor. Minuțiozitatea și formalismul caracterizează o religie care era deopotrivă știință și practică, doctrină savantă și aplicare a tuturor mijloacelor apte de a atrage binefacerile zeilor și de a îndepărta amenințările lor. Dacă acele cărți sacre ne instruiesc, într-adevăr, în ceea ce privește doctrina referitoare la fundarea de orașe și temple, la organizarea lumii umane și cerești, colegiului de preoți specializați le rămâne sarcina de a cerceta și de a indica

¹¹⁹ Cf. excelenta monografie a lui F. De Ruyt, *Charun, démon étrusque de la mort*, Bruxelles, 1934. (n.a.)

oamenilor procedeele care să le permită să dobândească și să păstreze favoarea divină. Acest lucru se întâmplă într-o lume a prevestirilor, lume care ocupă un loc aparte în Etruria, ca și la Roma de altfel. Haruspicii analizau semnele mesajului zeiesc și determinau respectivele divinități, cauza care le făcuse să trimită acel semn, valoarea sa cu privire la viitor. Haruspicii indicau, de asemenea, și aceasta era esența contribuției lor, ceremoniile expiatorii care se cereau a fi celebrate pentru a îndepărta amenințarea și a-i liniști pe zei. Din descrieri de epocă romană cunoaștem cele ordonate de haruspicii; este vorba de ceremonii dintre cele mai diverse, în care riturile de expiere materială ocupă un loc important, fiind destinate să purifice. Astfel, urmele lăsate de fulger sunt îngropate în puțuri numite *bidental*¹²⁰, de unde și numele berbecilor sacrificați în cursul acestor ceremonii — *bidentes*. De asemenea, se ard animalele monstruoase, se aruncă în mare, înecându-le într-un sicriu, ființele androgine a căror atingere ar „murdări” pământul. Religia etruscă a inserat într-un ansamblu de prescripții și interdicții viața cetăților și a oamenilor. Sacralul intervenea fără încetare în existența vechilor etrusci și prezența sa apăsa greu asupra spiritelor și inimilor.

S-a apelat adesea, în cursul acestei expuneri, la producțiile artei etrusce, căci ele constituie, în multe domenii, sursa noastră esențială de cunoaștere. Dar, alături de această valoare documentară, atât de importantă pentru istorici, aceste produse au, de asemenea și în multe cazuri, o valoare estetică incontestabilă. Artă etruscă ocupă, între artele Antichității, un loc aparte. Desigur, entuziasmul pe care secolul al XVI-lea, apoi și al XVIII-lea,

¹²⁰ *Bidental-lis*, (lat.), monument înălțat pe un loc lovit de trăsnet.
(n.tr.)

I-a manifestat față de aceasta, a depășit măsura, iar eroile acestei „etruscomanii”, care atribuia etruscilor multe din produsele ce aparțineau de fapt artei grecești, sunt specifice unei perioade preștiințifice, care nu știa să tempereze admirațiile exagerate, naive printr-o critică rațională. Dar nici o atitudine opusă nu este mai logică și capodoperele artei din Toscana de azi pot fi, uneori, comparate cu admirabilele creații din atelierele Eladei.

Lumea artei etrusce este de o rară complexitate și, în anumite sectoare, istoria sa încă rămâne a fi scrisă. Cea mai mare parte a obiectelor care umplu sălile etrusce ale muzeelor provin din descoperiri întâmplătoare sau făcute cu multe secole în urmă, când metodele de săpătură aveau un caracter pur empiric: se căutau doar obiecte de valoare, restul neglijându-se și nu exista grija pentru ținerea unui jurnal regulat al săpăturilor. În aceste condiții, cel mai adesea, nu cunoaștem condițiile în care s-a făcut descoperirea și materialul arheologic însoțitor; obiectul găsit nu se poate, însă, analiza prin el însuși, apelându-se la singurele elemente de judecată care provind din aprecierea sa stilistică și estetică. O astfel de apreciere este foarte subiectivă și apar dificultăți de datare și clasificare. De altfel, activitatea de publicare este, în unele cazuri, încă la început și o bună parte dintre piesele de interes major așteaptă o publicare potrivită. Un vast domeniu de investigație și descoperiri rămâne încă pentru aceia care sunt familiarizați cu arta atât de complexă a poporului etrusc.

Nu se poate pune problema de a expune aici o istorie, chiar și prescurtată, a acestei arte multiforme și diverse. Amploarea subiectului și necesitatea imperioasă de a dispune, pentru o astfel de întreprindere, de reproduceri și imagini care să clarifice textul ne determină să tratăm în

altă lucrare acest subiect. Ne vom mărgini să distingem trăsăturile esențiale ale creației etrusce. Cadrele cronologice generale ale acestei arte corespund evoluției de ansamblu a poporului etrusc pe plan politic și cultural. Prima fază, denumită orientalizantă, durează din primul sfert al secolului al VII-lea până în jurul anului 575 î.Hr. Mormintele *degli ori* fumizează un material variat în care se disting piese de orfevrărie, de o frumusețe incomparabilă. Repertoriul ornamental este în relație directă cu temele atât de dragi Orientului mediteranean și Greciei. Marea sculptură și pictura nu apar decât la sfârșitul acestei perioade. În timpul secolului următor, influența greacă propriu-zisă, mai întâi ioniană apoi atică, devine preponderentă și principalele necropole din Etruria primesc atunci o cantitate incredibilă de vase, realizate în atelierele grecești. În același timp, artiștii etrusci manifestă talent deosebit în meșteșugul argilei și al bronzului și școala de pictură din Tarquinia începe seria sa de fresce funerare de o rară frumusețe decorativă. Din jurul anilor 475-400, reculul imperiului etrusc se traduce printr-o decadentă clară a artei; secolele VII-VI vor avea, astfel, marile monumente de artă corespunzătoare puterii etrusce. Veacul al IV-lea este marcat de o oarecare renaștere și inspirația artiștilor se va baza, cu o serioasă întârziere, pe sursele clasicismului grec. Dacă atunci artele plastice cunosc o reînnoire neprevăzută, nici ceramica, nici orfevrăria nu produc, totuși, opere comparabile cu delicatele realizări arhaice. Secolul al III-lea cunoaște începutul unei perioade pe care convențional o numim elenistică. Înstăpânirea Romei asupra ținutului etrusc nu încetinește producerea de obiecte artistice, care adesea se industrializează, își pierde originalitatea și perfecțiunea. Dar trebuie să se evite orice exagerare în legătură cu decadența artei. Plastica dă

**Fig. 12 — Oglindă de bronz de la Praeneste,
reprezentând o femeie care își aranjează coafura
(Muzeul de la Villa Giulia, Roma)**

naștere unor capodopere delut și bronz și o mare parte dintre produse câștigă în farmec ceea ce au pierdut în prestigiu. În secolul I î.Hr., creația etruscă pare să fi ajuns la capăt. Tradițiile artei, ca și obiceiurile religioase, supraviețuiesc adesea mult timp după pierderea independenței politice a unui stat.

Prezentarea pe care am schițat-o trasează doar cadrele generale. Dar evoluția artei nu a fost aceeași în toate regiunile Etruriei. N-a existat niciodată un centru artistic director și, în funcție de regiuni, atelierele inovau mai rapid sau, dimpotrivă, rămâneau în urmă. Orașele au manifestat, după caz, o predilecție specială pentru una sau alta dintre tehnici. Și în acest caz, cercetarea trebuie să fie una locală și să nu se raporteze decât la regiuni bine determinate care formează un tot. O viziune de ansamblu simplifică prea mult și riscă să falsifice aprecierile.

Multe dintre aspectele arhitecturii etrusce nu ne sunt cunoscute decât indirect, din referirile unor autori romani, ca de pildă Vitruviu, sau din dedicațiile care amintesc de temple sau locuințe. Construcțiile civile și religioase erau realizate, fără excepție, din materiale puțin solide, doar temeliiile erau din piatră, lemnul, cărămida și țigla constituind suprastructura. Din temple nu mai există decât fundațiile, casele au dispărut aproape peste tot, doar incintele de apărare mai pot încă să fie admirate în linia lor sinuoasă și puternică, șerpuind în jurul platourilor și al colinelor. Nimic nu trimite la sanctuarele în marmură ale Greciei. Construite direct pe stâncă sau pe un postament, care va deveni *podium*-ul roman, templele etrusce aveau aspecte originale, joase și solide, iar teracotele lor decorative le ofereau strălucirea prin reflexelor culorilor. Planurile lor încă mai există trasate pe sol în ruinele de fundație. Etruscii treceau în Antichitate drept mari constructori de

orașe. Astăzi doar Marzabotto, pe Reno, la 20 de km sud-est de Bologna, ne prezintă aspectul unei cetăți regulate, cu străzi orientate nord-sud, est-vest, reproducând în realitate regulile de urbanism cuprinse în cărțile ritualice sfinte¹²¹. Arhitectura funerară oferă spectacole notabile. Necropolele, adevărate orașe ale morților, prezintă, cât vezi cu ochii, construcții care sfidează secolele. La Cerveteri șirurile de *tumuli* conici, în care sunt săpate camerele mortuare, se întind de-a lungul unor adevărate străzi sepulcrale. În regiunea vulcanică Viterbo, necropolele rupestre înfățișează ochiului aspectul oriental al fațadelor lor săpate în stâncă. Adesea, culoare monumentale săpate în tuf sunt ascunse adânc în pământ și conduc spre sălașurile morților, care reproduc, prin structură lor, casele dispărute ale celor vii.

Multe dintre creațiile plasticii sau ale picturii își datorează perfectă lor conservare protecției eficiente a acestor morminte cu cameră, săpate, aproape pretutindeni, în pământul Toscanei. Cu toate acestea, anumite sculpturi, dintre cele mai frumoase, care ni s-au păstrat, erau destinate decorației frontoanelor sau, fapt curios, a părților superioare ale sanctuarelor. Astfel, superbul ansamblu de statui din lut ars, descoperit la Veii și datând de la sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr., decora acoperișul templului zis al lui Apolo și trebuie să fi fost uimitor să privești aceste siluete elegante și viguroase profilându-se pe cer. Sculptorii etrusci au prelucrat cel mai adesea lutul ars și bronzul, neglijând piatra. Spre deosebire de artiștii greci, ei nu au ales studiul armonios al nudului. Preocupându-se mai mult de aspectul expresiv, au fost mai puțini atenți la corectitudinea proporțiilor. Formele și liniile sunt reduse

¹²¹ Cf. *L'Etruria padana e la città di Spina*, Bologna, 1960. (n.a.)

uneori la o elegantă stilizare, câteodată chiar cu o expresie directă și violentă, care merge până la caricatură. Preocuparea pentru supraviețuirea în lumea de dincolo și, cu siguranță, tendințele profunde ale unui temperament național au determinat acordarea unei mari atenții portretului, ale cărui reușite sunt numeroase. Chipurile defuncților, culcate pe urnele sau sarcofagele lor, sunt sculptate cu realism și tocmai la acest nivel ar trebui căutate anumite modele ale portretului roman.

Frescele care acoperă pereții mormintelor din Tarquinia, Orvieto, Vulci, Chiusi ocupă un loc de cinste în grupul artelor mediteraneene. Valoarea lor estetică este deseori remarcabilă și ele sunt cu atât mai prețioase cu cât pictura antică a dispărut aproape în întregime. În afară de câteva portrete descoperite în Egipt, n-a rămas nimic din pictura pe șevalet, din cauza materialelor utilizate. Frescele de la Pompei și Herculaneum precum și cele din Etruria sunt aproape singurele care au supraviețuit timpului. Nu vom mai reveni asupra valorii de document al celor etrusce, am făcut-o pe larg deja, căci, în mare parte, datorită lor poporul etrusc pare că și-a regăsit existența pentru noi. Cine a pătruns în mormintele sumbre și umede din Tarquinia n-ar putea uita sentimentul de încântare provocat de aceste tablouri, cu siluetele lor elegante și cu culorile proaspete. Ele se înfățișează ca adevărate tapiserii. O parte din ateliere au cooperat, în mod succesiv, la realizarea acestor compoziții destinate să transpună căldura culorii și a vieții în recea atmosferă sepulcrală. Câteodată, tehnica nu este foarte sigură și este neglijată vreo trăsătură, dar cele mai reușite dintre aceste fresce sunt autentice capodopere și nu intervine plictiseala atunci când admirăm armonia figurilor și ritmul cu adevărat muzical al gesturilor și dansurilor, în mormintele Baronului sau

ale *Triclinium*-ului. Fotografia aeriană și noile tehnici bazate pe studiul rezistivității electrice a pământului i-au permis lui C.M. Lerici să descopere un mare număr de morminte cu noi fresce¹²².

În fine, există o lume infinit de complexă și bogată care formează una din reușitele cele mai sigure ale creației etrusce — cea a artelor minore, mici obiecte din bronz, fildeș, vase și bijuterii. Realizarea migăloasă a obiectelor de mică dimensiune din bronz, lut sau metale prețioase a preocupat generații de artizani dibaci și ceea ce a ieșit din mâna lor, după ce decoraseră interioarele toscane, au însoțit defuncții în călătoria lor fără întoarcere. Mormintele de epocă arhaică furnizează neîncetat cercetătorilor, atât amatori cât și erudiți, noi piese. Studiul repertoriului decorativ și al tehnicilor folosite prezintă cel mai mare interes și, într-adevăr, în acest domeniu rămân încă multe de făcut. Tehnicile filigranului, care transformă aurul în fire extrem de subțiri, ale granulației, care aduc aurul în stadiu de praf, cu minuscule particule, au permis orfevrăriei etrusce, ca și celei grecești, obținerea de capodopere ale talentului și gustului. Nimic nu întrece în delicatețe cerceii sau pandantivele din epoca arhaică¹²³. Și gravura în bronz¹²⁴ a fost ridicată de etrusci la nivelele cele mai înalte ale perfecțiunii. Pe oglinzile și pe cistele prenestine, dăltița gravorului a desenat scene complexe și elegante, ilustrând aventurile eroilor și zeilor sau scene obișnuite de dans ori simple toalete. Este o încântare să admiri finețea trăsăturilor și eleganța desenului.

¹²² Cf. M. Moretti, *Nuovi monumenti della pittura etrusca*, I, Milano, 1966. (n.a.)

¹²³ Cf. M. Cristofani și M. Martelli, *L'oro degli Etruschi*, Novara, 1983. (n.a.)

¹²⁴ Cf. D. Rebuffat-Emmanuel, *Le miroir étrusque d'après la collection du Cabinet des Médailles*, 2 vol., Roma, 1973. (n.a.)

Poporul etrusc și-a manifestat originalitatea în numeroase domenii ale vieții și în credințele sale. Din Antichitate, deja, i s-a oferit un loc aparte și i-a fost remarcată singularitatea și originalitatea civilizației. Pământul etrusc a fost un teren prielnic pentru o astfel de evoluție. Amestecul de orientali și greci cu populațiile vechi ale Italiei a dat naștere unui *ethnos* complex, care a eșuat în tentativa de a unifica Italia în propriul beneficiu.

Etruscii nu au constituit o lume închisă, dimpotrivă. Au fost foarte deschiși la influențele italice și, mai ales, la acțiunea civilizației grecești, care i-a marcat profund, în tot cursul istoriei lor. Această mare receptivitate le-a permis să profite de creațiile unui popor mai dotat în domeniul inovațiilor și invențiilor. Dar au păstrat și gustul și tendințele specifice lor, iar ca dovadă este suficient să parcurgi, spre comparație, sălile grecești și cele etrusce din orice muzeu arheologic. Aerul care se respiră aici pare de o altă calitate și densitate. Tradițiile de tot felul, mai cu seamă religioase, marcau mult prea puternic spiritul unui popor, obsedat de lumea divină și de cea de dincolo de mormânt, pentru ca influențele suferite să nu producă o modificare în decorul vieții și în formele de artă.

Chiar dacă etruscii și-au pierdut autonomia într-o epocă relativ timpurie, topindu-se în unitatea Italiei romane, influența lor s-a prelungit mult dincolo de acest moment decisiv al istoriei lor. Roma, care a fost fondată de către etrusci și care a rămas etruscă pentru mai bine de

un secol, a păstrat amprenta acestei prezențe. Desigur, latinii celor șapte coline au manifestat, după plecarea Tarquinilor, un spirit diferit față de cel al vechilor lor stăpâni. Robustul lor bun-simț, calitățile de organizare le-au permis să urmeze o cale interzisă cetăților dispersate din vechea Etrurie. Armătura politică și militară a Romei timpurii, regulile sale juridice, formele sale de artă conțin rămășițe etrusce. Avem în vedere însemnele puterii politice și ale magistraturilor, un număr de rituri religioase, ca acela al triumfului, locul deosebit al matroanelor romane în viața cetății, tehnicile de construcție ale arhitecților și realismul portretelor din *Urbs*.

Cu siguranță, totuși, moștenirea cea mai importantă pe care Etruria a lăsat-o Romei este aceea a elenismului de care era impregnată. Căci spiritul etruscilor era mult prea profund diferit de acela al latinilor, pentru ca să existe, de la unul la altul, o influență în profunzime. Limba etruscă le-a rămas străină anticilor locuitori ai Italiei, iar latina nu a împrumutat de la ea decât vreo treizeci de cuvinte. Religia etruscă, revelată, codificată, opresantă, nu avea nimic în comun cu religia romană, primitoare, deschisă, tolerantă și lăsând mereu individului o mare libertate de conduită și acțiune¹²⁵. De asemenea, fuziunea, la sfârșitul epocii elenistice, dintre etrusci și romani, nu trebuie să ne facă să uităm că între cele două popoare există diferențe profunde.

¹²⁵ Pentru întreaga discuție, cf. G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, cu un supliment despre *La religion des Etrusques*, Paris, Payot, ed. a 2-a, 1974. (n.a.)

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI GENERALE

G. Dennis, *The cities and cemeteries of Etruria*, 2 vol., ed. a 3-a, Londra, 1883.

P. Ducati, *Etruria antica*, 2 vol., ed. a 2-a, Torino, 1927.

Le problème étrusque, Paris, 1937.

B. Nogara, *Les Etrusques et leur civilisation*, Paris, 1936.

M. Renard, *Initiation à l'étruscologie*, Bruxelles, 1941.

M. Pallottino, *L'Origine degli Etruschi*, Roma, 1947.

Etruscologia, ed. a 6-a, revăzută și completată, Milano, 1975.

F. Altheim, *Der Ursprung der Etrusker*, Baden-Baden, 1950.

Importanta revistă anuală de *Studi Etruschi*.

Catalogul Expoziției de artă și civilizație etruscă, ed. a 2-a, Milano, 1955.

Numărul revistei *Historia*, consacrat în întregime etruscilor, vol.al VI-lea, ianuarie 1957, Heft 1.

L. Banti, *Il mondo degli Etruschi*, Roma, 1960.

H.H. Scullard, *The etruscan cities and Rome*, Londra, 1967.

H. Hencken, *Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans*, 2 vol., Cambridge-Massachusetts, 1968.

J. Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, col. „Nouvelle Clio”, Paris, 1969.

R. Bianchi Bandinelli, A. Guiliano, *Les Etrusque et l'Italie avant Rome*, col. „L'Univers des formes”, Paris, 1973.

M. Sprenger, G. Bartoloni, *Die Etrusker, Kunst und Geschichte*, München, 1977.

Corpus Inscriptionum Etruscarum.

Numeroase articole din revista *Glotta*.

L. Buonamici, *Epigrafia etrusca*, Florența, 1932.

M. Pallottino, *Elementi di lingua etrusca*, Florența, 1936.

A. Ernout, „Les éléments étrusques du vocabulaire latin”, în *Bulletin de la Société de Linguistique*, XXX, 1930, p. 82 sq.

H. Rix, *Das etruskische Cognomen*, Wiesbaden, 1965.

M. Pallottino, *Testimonia linguae etruscae*, vol. XXIV din *Biblioteca di Studi Superiori*, ed. a 2-a, Florența, 1968.

A.J. Pfiffig, *Die etruskische Sprache*, Viena, 1969.

H. Rix, „Die moderne Linguistik und die Beschreibung des Etruskischen”, în *Kadmos*, X, 1971, pp. 150-170.

VIAȚA, RELIGIA ȘI ARTELE

B. Clemen, *Die Religion der Etrusker*, Bonn, 1936.

A. Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris, 1938.

Les religions étrusque et romaine, col. „Mana”, Paris, 1946.

J. Martha, *L'art étrusque*, Paris, 1888.

P. Ducati, *Storia dell'arte etrusca*, 2 vol., Florența, 1927.

G.Q. Giglioli, *L'arte etrusca*, Milano, 1935.

Ch. Picard, „La chronique de la sculpture étrusco-latine”, în *Revue des Etudes latines*, începând cu 1928.

E. Brunn și G. Körte, *I rilievi delle urne etrusche*, 3 vol., Roma-Berlin, 1870-1916.

A. Andren, „Architectural terracottas from Etrusco-italic temples”, în *Acta Inst. Rome Regni Sueciae*, 2 vol., Lund-Leipzig, 1939-1940.

P.J. Riis, *Tyrrhenica, An archaeological Study of the etruscan Sculpture in the archaic and classical periods*, Copenhaga, 1941.

- F. Poulsen, *Etruscan tomb paintings*, Oxford, 1922.
- M. Pallottino, *La peinture étrusque*, col. „Skira”, Geneva, 1952.
- A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, 3 vol. Berlin, 1900.
- E. Gerhard, *Etruskische Spiegel*, 4 vol., Berlin, 1839-1869, al 5-lea volum editat de Klugmann și Körte, 1897.
- J.D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, Oxford, 1947.
- R. Herbig, *Die jüngetruskischen Steinsarkophagen*, Berlin, 1952.
- R. Bloch, *L'art et la civilisation étrusques*, col. „Civilisations d'Hier et d'Aujourd'hui”, Plon, 1955.
- A. Hus, *Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaïque*, Bibl. des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, t. 198, 1961.
- J. Heurgon, *La vie quotidienne chez les Etrusques*, Paris, Hachette, 1961.
- R. Bloch, *Les prodiges dans l'Antiquité classique (Grèce, Etrurie et Rome)*, în col. „Mythes et Religions”, Paris, PUF, 1963.
- C. M. Lerici, *Prospezioni archeologiche a Tarquinia. La necropoli delle tombe dipinte*, Milano, 1959.
- R. Bloch, *L'art étrusque*, Plon-Silvana, 1959.
- G. Colonna, L. Vlad Borelli, G. Garbini și M. Pallottino, „Scavi nel santuario etrusco di Pyrgi. Relazione preliminare della settima campagna, 1964, e scoperta di tre lamine d'oro iscritte in etrusco e in punico”, în *Archeologia Classica*, XIII, 1964, pp. 49-117.
- G.-A. Mansuelli, *Les Civilisations de l'Europe ancienne*, col. „Les Grandes Civilisations”, Paris, 1967.
- M. Moretti, *Nuovi monumenti della pittura etrusca*, I, Milano, 1966.
- G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, cu un supliment despre religia etruscilor, Paris, Payot, ed. a 2-a, 1974.
- A. Hus, *Les bronzes étrusques*, col. „Latomus”, Bruxelles, 1975.
- E. Östenberg, *Case etrusche di Acquarossa*, Roma, 1975.
- A. J. Pfiffig, *Religio etrusca*, Graz, 1975.

M. Pallottino, *Saggi di Antichità*, 3 vol., Roma, 1977.

M. Cristofani, *L'arte degli Etruschi. Produzione e consumo*, Torino, 1978.

Gli Etrusci e Roma – Incontro di Studio in onore di Massimo Pallottino, Roma, 1981.

Excelentele cataloage științifice, roade ale celui de-al doilea *Congres internațional Etrusc*, care s-a ținut la Florența în iunie 1985. Iată lista lor:

Artigianato artistico in Etruria. L'Etruria settentrionale interna in età ellenistica, Milano, 1985.

Case e palazzi d'Etruria, Milano, 1985.

Santuari d'Etruria, Milano, 1985.

L'Etruria mineraria, Milano, 1985.

Civiltà degli Etruschi, Milano, 1985.

La romanizzazione dell'Etruria: il territorio di Vulci, Milano, 1985.

Scrivere etrusco. Dalle legenda alla conoscenza. Scrittura e letteratura nei massimi documenti della lingua etrusca, Milano, 1985.

Se va utiliza și *Atti del II Congresso internazionale etrusco*, Florența, 1985, apărut în 3 vol., în 1990.

CUPRINS

Prefață	5
Capitolul I	
ORIGINILE POPORULUI ETRUSC	9
Capitolul II	
ISTORIA ETRURIEI	31
Capitolul III	
SCRIEREA ȘI LIMBA ETRUSCĂ	51
Capitolul IV	
VIAȚA PUBLICĂ ȘI VIAȚA PRIVATĂ A ETRUSCILOR	70
Capitolul V	
RELIGIA ȘI ARTELE	95
Concluzie	120
Bibliografie	122

Pentru comenzi și informații adresați-vă la:

Editura CORINT

Difuzare și Clubul Cărții

Str. Teodosie Rudeanu nr. 21, Sector 1, București

Tel: 222.19.49, 223.19.28; Fax: 222.40.34

E-mail: vanzari@edituracorint.ro; www.edituracorint.ro

Tiparul executat la: **MULTIPRINT**, Iași

Sinteza profesorului R. Bloch, pe care o oferim acum cititorilor români, valorifică ultimele activități de cercetare istorică și lingvistică privitoare la originile poporului etrusc, la limba lui și la civilizația pe care a durat-o în centrul peninsulei Italia între veacurile VIII-V î.Hr.

Frazele scurte și precise, sau dimpotrivă elaborate și pline de nuanțări complexe, uneori descrieri picturale și chiar întâmplări anecdotice dau contur unei lumi nu tocmai familiare nouă, unei lumi care știa ca nimeni alta, în spațiul european, să intre în dialog cu divinitatea. Este un univers bine precizat, susținut în permanență de o bază documentară consistentă, pe care lectura acestor pagini îl face accesibil oricui dorește să afle aspecte ale existenței istorice a etruscilor.

Colecție coordonată de ȘERBAN PAPACOSTEA,

membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariție:

- **BABILONUL**
de Béatrice André-Salvini
- **FAMILIA MEDICI**
de Pierre Antonetti
- **SECOLUL LUI PERICLE**
de Jean-Jacques Maffré

ISBN: 973-653-585-1

9 789736 535857